

Tomasz Pełech

(Royal Castle in Warsaw, Poland)
<https://orcid.org/0000-0002-3722-568X>
e-mail: tpelech@zamek-krolewski.pl

Konfratry świeccy kanoników regularnych Grobu Bożego w Jerozolimie (1099–1187)

Lay Confraternity of the Canons Regular of the Holy Sepulchre of Jerusalem (1099–1187)

ABSTRACT

The article concerns the identification of the lay confreres of the Canons Regular of the Holy Sepulchre of Jerusalem. During the analysis, the identity of at least twenty-four confraternity members was established, both men (16) and women (8). The confraternity members of the Jerusalem's Canons Regular of the Holy Sepulchre were recruited from all Latin strata of Outremer society, and among them, it is possible to identify members of the royal family, the largest vassals of the Kingdom of Jerusalem, and representatives of the burgesses and minor knights. The article shows that the quantitative development of the confraternity of the Chapter of the Holy Sepulchre took place gradually from the 20s and 30s of the 12th c. after the canons had adopted the principles of community life according to the Rule of St Augustine. The development of the congregation, as well as

PUBLICATION INFO				
		  UNIWERSYTET WARSZAWSKI UNIVERSITY OF WARSAW	e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Tomasz Pelech, the Royal Castle in Warsaw, 4 Zamkowy Square, Warsaw 00-277, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Lanckoroński Foundation Scholarship				
SUBMITTED: 2024.11.19	ACCEPTED: 2025.07.31	PUBLISHED ONLINE: 2025.10.31		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE e-mail: reshistorica@umcs.pl	 	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES		

the associated religious brotherhood, was interrupted by the conflict with Saladin and the loss of Jerusalem. Based on the analysis presented, a picture of the society and the religious and political culture of Outremer between 1099 and 1187 is provided.

Key words: Confraternity, Lay Confreres, Jerusalem, Church of the Holy Sepulchre, Canons Regular of Saint Augustine

STRESZCZENIE

Artykuł dotyczy identyfikacji konfratrów świeckich kanoników regularnych Grobu Bożego w Jerozolimie. W toku przeprowadzonej analizy została ustalona tożsamość co najmniej 24 członków konfraterni, zarówno mężczyzn (16), jak i kobiet (8). Współbracia jerozolimskich bożogrobców rekrutowali się ze wszystkich, łacińskich, warstw społeczeństwa Outremer, a wśród nich można wskazać członków rodziny królewskiej, największych wasali Królestwa Jerozolimy oraz przedstawicieli *burgesses* i drobnego rycerstwa. W artykule wykazano, że rozwój ilościowy konfraterni kapituły Grobu Bożego następował stopniowo od lat dwudziestych i trzydziestych XII w., po tym, gdy kanonicy przyjęli zasady życia wspólnotowego zgodnego z regułą św. Augustyna. Rozwój zgromadzenia, jak i związanego z nim bractwa religijnego, przerwał konflikt z Saladynem i utrata Jerozolimy. Na podstawie zaprezentowanej analizy przybliżono obraz społeczeństwa oraz kultury religijnej i politycznej Outremer w latach 1099–1187.

Słowa kluczowe: konfraternia, kanonicy świeccy, Jerozolima, kościół Grobu Bożego, kanonicy regularni św. Augustyna

Konfraternie świeckie, a więc bractwa religijne, powstawały w świecie chrześcijańskiego Zachodu w oparciu o ideę Kościoła jako *fraternitas* (czy *confraternitas*), czyli bycia bratem, siostrą czy współbratem, współsiostrą, którzy wraz z duchownymi tworzyli jedną wspólnotę. Idea ta była głęboko zakorzeniona w myśli chrześcijańskiej i wpływała z potrzeb duchowych społeczeństwa, szukającego oparcia w ugruntowanej formie pobożności, mogącej zapewnić pogłębianie życia religijnego¹. Jednocześnie nie mniej ważna była zdolność zgromadzeń zakonnych bądź kanonicznych do okazywania pomocy w potrzebie swoim współczłonkom czy też dania im możliwości ujęcia dla pożytecznej działalności społecznej. Konfraternia jawi się więc jako grupa społeczna wymagająca od swoich członków przywiązania do wspólnych standardów i wartości oraz uczestnictwa w systemie działania opartym na określonym, a czasem i skodyfikowanym trybie działania².

¹ O idei Kościoła jako *fraternitas* np. vide: M. Dujarier, *L'Église-Fraternité. I. Les origines de l'expression „adelphotès-fraternitas” aux trois premiers siècles du Christianisme*, Paris 1991; P. Pietrusiak, *Kościół jako fraternitas według Cypriana z Kartaginy*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2011, 10, s. 67–87.

² C. Vincent, *La confrérie comme structure d'intégration: l'exemple de la Normandie, w: Le mouvement confraternel au Moyen Âge: France, Italie, Suisse*, red. A. Paravicini Bagliani, Rome 1987, s. 112.

W tym kontekście warto wziąć pod uwagę kształtowanie się bractw religijnych w powstałym po sukcesie pierwszej wyprawy krzyżowej Królestwie Jerozolimskim³. Z założenia, apriorycznie, szczególnie istotną rolę należy przypisać nawiązywaniu relacji w typie *fraternitas* (czy *confraternitas*) przez osoby świeckie z kapitułą kanoników regularnych, funkcjonującą w najważniejszym kościele chrześcijańskiej Jerozolimy, czyli bazylice Grobu Bożego. W swojej istocie udział w bractwie religijnym związanym z tą wyjątkową świątynią wiązał się bezpośrednio z ruchem krucjatowym. Rola Grobu Bożego i osób z nim związanych, zarówno duchownych, jak i świeckich, polegała bowiem przede wszystkim na sprawowaniu praktyk religijnych, obsłudze i opiece nad pielgrzymami oraz utrzymaniu miejsc świętych znajdujących się w rękach chrześcijan w obliczu stałego zagrożenia ze strony świata muzułmańskiego⁴.

O tym, jak ważną funkcję przypisywano kościołowi Grobu Bożego, świadczą wydarzenia tuż po zdobyciu Jerozolimy 15 lipca 1099 r., gdy krzyżowcy pilnie przystąpili do organizacji struktur politycznych i ustanowienia hierarchii kościelnej. Tak więc 22 lipca Gotfryda z Bouillon (ok. 1060–1100), księcia Lotaryngii, wybrano na przywódcę łacinników, a 1 sierpnia Arnulfa z Chocques (zm. 1118) na patriarchę jerozolimskiego. Następnie powołano do życia zgromadzenie kanoników kościoła Grobu Bożego⁵, co nastąpiło albo 9 sierpnia przed bitwą pod Askalonem (12 sierpnia 1099 r.), albo tuż po niej⁶. Budzący w literaturze przedmiotu liczne kontrowersje tytuł Gotfryda z Bouillon, czyli *advocatus Sancti Sepulcri*, wskazuje, że pełnił on funkcję wójta kościoła Grobu Bożego⁷. W związ-

³ Vide: H.E. Mayer, *On the Beginnings of the Communal Movement in the Holy Land: The Commune of Tyre*, „Traditio” 1968, 24, s. 443–457; J. Riley-Smith, *A Note on Confraternities in the Latin Kingdom of Jerusalem*, „Historical Research” 1971, 44, s. 301–308.

⁴ Więcej na ten temat vide: K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge zu fraternitas, familia und weiblichem Religiosentum im Umkreis des Kapitels vom Hlg. Grab*, „Frühmittelalterliche Studien” 1975, 9, s. 303 (przedruk artykułu: idem, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri: Reflections on Fraternitas, Familia and Women's Religious Life in the Circle of the Chapter of the Holy Sepulcher*, w: idem, *Religious Life between Jerusalem, the Desert, and the World. Selected Essays by Kaspar Elm*, wyd. i tłum. J.D. Mixson, Leiden–Boston 2016, s. 55–110).

⁵ *Willelmi Tyrensis archiepiscopi Chronicon*, wyd. R.B.C. Huygens, Turnhout 1986 [dalej: WT], IX, 9, s. 431; cf. *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095–1127)*, wyd. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1913, I, 30, 2, s. 308; Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, wyd. S.B. Edgington, Oxford 2007, VI, 40, s. 454.

⁶ Vide: H.E. Mayer, *Bistümer, Klöster und Stifte im Königreich Jerusalem*, Stuttgart 1977, s. 2–3.

⁷ J. Riley-Smith, *The Title of Godfrey of Bouillon*, „Bulletin of the Institute for Historical Research” 1979, 52, s. 83–86; J. France, *The Election and Title of Godfrey de Bouillon*, „Canadian

ku z tym był zobowiązany, aby zapewnić wskazanej instytucji zbrojną i prawną opiekę oraz zarząd administracyjny i finansowy⁸. Stąd też nie powinno dziwić, że główny kronikarz Królestwa Jerozolimy, Wilhelm z Tyru (ok. 1130–1186), choć co prawda piszący około 80 lat po wydarzeniach, ale mający dostęp do wcześniejszych dokumentów⁹, stwierdza, że Gotfryd z Bouillon przekazał kościół Grobu Bożego i bogato uposażył wybraną grupę 20 kanoników, którzy mieli pełnić posługę liturgiczną oraz otaczać opieką duszpasterską pielgrzymów¹⁰. Jak sugeruje A.V. Murray, pierwsi kanonicy mogli pochodzić z opactwa Saint-Hubert-en-Ardenne, gdzie Gotfryd z Bouillon pełnił urząd wójta świeckiego przed pierwszą krucjatą, a także z opactwa św. Wawrzyńca w Liège¹¹. Bez wątpienia, biorąc także pod uwagę świętość miejsca i relikwii znajdujących się pod ich opieką, kapituła kościoła Grobu Bożego stała się jedną z najważniejszych instytucji Królestwa Jerozolimy. Dlatego też nie zaskakuje informacja, którą przekazał najwybitniejszy jurysta państw krzyżowców, Jan z Ibelinu, stwierdzając, że na czas wojny kościół Grobu Bożego miał wystawiać 500 zbrojnych, czynnie uczestnicząc w działaniach zbrojnych Królestwa Jerozolimy¹². Jednakże błyskotliwy rozwój bożogrobców jerozolimskich przerwał tragiczny w skutkach konflikt z Saladynem z 1187 r., zakończony utratą przez chrześcijan Świętego Miasta.

W historiografii nie podjęto dotychczas próby identyfikacji poszczególnych członków konfraterni kapituły Bożego Grobu i określenia ich stanu liczbowego w oparciu o dostępne dane prozopograficzne. Choć więzy współbraterskie kanoników z osobami świeckimi nie ograniczały się tylko do państw krzyżowych, ani nie zostały całkowicie przerwane po 1187 r., to wzięcie pod uwagę wskazanego problemu badawczego pozwala naświetlić proces kształtowania się kultury religijnej i politycznej

Journal of History” 1983, 18, s. 321–330; A.V. Murray, *The Title of Godfrey of Bouillon as Ruler of Jerusalem*, „Collegium Mediaevale” 1990, 3, s. 163–178; S. John, *Gotfryd z Bouillon, książę Dolnej Lotaryngii, władca łacińskiej Jerozolimy ok. 1060–1100*, tłum. G. Smółka, Oświęcim 2018, s. 191–207; T. Pełech, *Studia nad tytulaturą Baldwina I, króla Jerozolimy (1100–1118)*, „Studia Źródłoznawcze” 2023, 61, s. 21–26.

⁸ Vide: C. West, *The Significance of the Carolingian Advocate*, „Early Medieval Europe” 2009, 17, s. 187–206.

⁹ Na temat Wilhelma z Tyru i jego dzieła vide: D.W.T.C. Vessey, *William of Tyre and the art of historiography*, „Mediaeval Studies” 1973, 35, s. 433–455; P.W. Edbury, J.G. Rowe, *William of Tyre. Historian of the Latin East*, Cambridge 1988; C. Kostick, *William of Tyre, Livy, and the Vocabulary of Class*, „Journal of the History of Ideas” 2004, 65, s. 353–368.

¹⁰ WT, IX, 9, s. 431.

¹¹ A.V. Murray, *The Crusader Kingdom of Jerusalem. A Dynastic History 1099–1125*, Oxford 2000, s. 50–51.

¹² *John of Ibelin, Le Livre de Assises*, wyd. P.W. Edbury, Leiden–Boston 2003, 239, s. 615.

Outremer w widocznie zamkniętych ramach chronologicznych, tj. zdobycia (1099 r.) i upadku Jerozolimy (1187 r.), stanowiąc swoiste i dobrze ugruntowane „laboratorium” poznawcze¹³. We wskazanym okresie zamyka się bowiem istnienie bożogrobców w ich pierwotnej siedzibie, co wiąże się z jednej strony z wytwarzaniem dokumentacji, a z drugiej funkcjonowaniem konfraterni, jak i samej kapituły przy bazylice w Świętym Mieście¹⁴. Stąd też kwestionariusz badawczy oparty o klasyczne studia prozopograficzne zmierza do wskazania członków konfraterni Bożego Grobu (ukazując rozwój instytucji kościelnych), włączania w funkcjonowanie zgromadzeń kanonicznych reguły św. Augustyna osób świeckich, znaczenia ideologicznego uczestnictwa we wspólnocie bożogrobców czy ukazania warstw społecznych partycypujących w idei duchowego współbraterstwa. Należy więc postawić pytanie, skąd rekrutowali się świeccy konfratry i konfraterki, a także od kiedy zaczęli być uchwytli w źródłach i jaką pełnili rolę w strukturze społecznej Outremer.

STAN BADAŃ I KORPUS ŹRÓDEŁ DYPLMATYCZNYCH

Można zauważyć, że w odróżnieniu od zakonów rycerskich, templariuszy i joannitów, kanonicy Grobu Bożego nie przykuli tak znacznej uwagi w historiografii, choć nie znaczy to, że nie istnieją wyczerpujące studia im poświęcone. Pojawiły się nawet próby wpisania bożogrobców w tradycję *ecclesia militans* i uczynienia z nich zakonu rycerskiego już w XII w., aczkolwiek jest to raczej wyraz imaginacyjnych dążeń niż rzetelnych studiów¹⁵. Warto więc poświęcić wskazanej instytucji dalsze studia, uwzględniając istniejące, choć daleki od wyczerpania stan badań na temat organizacji bractw i wspólnot religijnych w Outremer. Podkreślić należy, iż powstały prace oparte o klasyczny kwestionariusz badawczy,

¹³ Cf. D. Carraz, *Le monachisme militaire, laboratoire de la sociogenèse des élites laïques dans l'Occident médiéval?*, w: *Élites et ordres militaires au moyen âge. Rencontre autour d'Alain Demurger*, red. P. Josserand et al., Madrid 2015, s. 39–64.

¹⁴ Więcej na temat funkcjonowania konfraterni w społecznościach zachodniej Europy np. vide: C. Vincent, *op. cit.*, s. 111–131; A. Vauchez, *Les confréries au Moyen Age: esquisse d'un bilan historiographique*, „Revue Historique” 1986, 275, s. 467–477.

¹⁵ Vide: M. de Pierredon, *L'ordre équestre du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, Paris 1928; W. Hotzelt, *Der Ritterschlag am Heiligen Grabe. Zur Entstehung und Frühgeschichte des Ritterordens vom Heiligen Grabe*, w: *Das Heilige Land in Vergangenheit und Gegenwart. Gesammelte Beiträge und Berichte zur Palästinaforschung*, t. 2, red. V. Cramer, G. Meinertz, Köln 1940, s. 137–199; K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri*, *Beiträge*, s. 287–288, vide: zwłaszcza przyp. 5, s. 287–288, gdzie literatura przedmiotu; także vide: J.-P. de Gennes, *Les Chevaliers du Saint-Sépulcre de Jérusalem: Origines et histoire générale de l'Ordre*, t. 1, Versailles 2004.

poruszające takie zagadnienia jak geneza, cechy charakterystyczne, ogólna historia zgromadzenia oraz proces instytucjonalizacji kanoników Grobu Bożego. We wskazanym modelu tworzyli m.in. W. Hotzelt, P. Grech, B. Hamilton i A. Jotischky¹⁶. Szczególne miejsce w historiografii bożogrobców zajmuje K. Elm, którego studium *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge zu fraternitas, familia und weiblichem Religiosentum im Umkreis des Kapitels vom Hlg. Grab* ciągle stanowi najpełniejszą próbę przedstawienia kształtowania się i funkcjonowania konfraterni¹⁷. Dalsze szczegółowe badania poświęcone przede wszystkim uposażeniu i rozwojowi własności kościoła Grobu Bożego prowadził H.E. Mayer¹⁸. Kwestia ta zyskała nowy wymiar, w szerszym kontekście porównawczym, w pracy A. Gutgarts poświęconej czynnikom społeczno-ekonomicznym kształtującym tkankę miejską Jerozolimy. Autorka zwróciła uwagę na rozwój własności kościoła Grobu Bożego, który z czasem stał się jednym z największych posiadaczy nieruchomości na obszarze Świętego Miasta, wyróżniając się na tle innych instytucji religijnych¹⁹. Wyjątkową uwagę, zwłaszcza w ostatnim czasie, cieszy się problematyka liturgii sprawowanej w bazylice Grobu Bożego. Podjęły ją m.in. M.R. Tessera oraz C.F. Dondi, które naświetliły intensywność kontaktów Outremer z łacińskim Zachodem i płynące stąd inspiracje organizacji praktyk religijnych²⁰. Kwestię podejmowali także tacy badacze jak K. Elm, W. Zöller czy S. Salvadó²¹.

¹⁶ W. Hotzelt, *Die Chorherren vom Heiligen Grabe in Jerusalem*, w: *Das Heilige Land in Vergangenheit und Gegenwart. Gesammelte Beiträge und Berichte zur Palästinaforschung*, t. 2, red. V. Cramer, G. Meinertz, Köln 1940, s. 107–136; P. Grech, *Les chanoines du Saint-Sépulcre (1099–1299)*, Toulouse 1958; B. Hamilton, A. Jotischky, *Latin and Greek Monasticism in the Crusader States*, Cambridge 2020, s. 22–56.

¹⁷ K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 287–333; także vide: K. Elm, *Das Kapitel der regulierten chorherren vom Heiligen Grab in Jerusalem*, w: *Militia Sancti Sepulcri: Idea e istituzioni. Atti del colloquio internazionale tenuto presso la Pontificia università del Laterano, 10–12 aprile 1996*, red. K. Elm, C.D. Fonseca, Vaticano, 1998, s. 203–222.

¹⁸ H.E. Mayer, *Bistümer*, s. 1–43; idem, *King Fulk of Jerusalem as City Lord*, w: *The Experience of Crusading*, t. 2: *Defining the Crusader Kingdom*, red. J. Philips, P.W. Edbury, Cambridge 2003, s. 179–188.

¹⁹ A. Gutgarts, *Frankish Jerusalem. The Transformation of a Medieval City in the Latin East*, Cambridge–New York 2024.

²⁰ M.R. Tessera, *Dalla liturgia del Santo Sepolcro alla biblioteca di Sidone: Note sulla produzione libraria latina di Oltremare nel XII–XIII secolo*, „Aevum” 2005, 79, s. 407–415; C.F. Dondi, *The liturgy of the Holy Sepulchre of Jerusalem (XII–XVI century): with special reference to the practice of the orders of the Temple and St John of Jerusalem* (praca doktorska), King's College London 2000; eadem, *The Liturgy of the Canons Regular of the Holy Sepulchre of Jerusalem: A Study and Catalogue of the Manuscript Sources*, Turnhout 2004.

²¹ K. Elm, *La liturgie de l'Église latine de Jérusalem au temps des croisades*, w: *Les croisades: l'orient et l'occident d'Urbain II à Saint Louis, 1096–1270*, red. M. Rey-Delqué, Milan 1997,

Z kolei w sprawie związków pomiędzy instytucjami religijnymi i społeczeństwem Królestwa Jerozolimy należy przywołać prace J. Prawera i C. Tischler²², którzy szczególną uwagę zwrócili na funkcjonowanie bractw religijnych i udział w nich przedstawicieli warstwy *burgesses*²³. Ponadto C. Tischler przeanalizowała kilka szczegółowych przypadków uczestnictwa przedstawicieli *burgesses* w konfraterni Grobu Bożego. Niemniej zwróciła uwagę przede wszystkim na warunki transakcji zawieranych pomiędzy kanonikami a ich współbraćmi oraz współsiostrami, nie zaś na kwestie prozopograficzne członków bractwa, które były tylko pobocznym wątkiem jej studium²⁴. Stąd też należy stwierdzić, że istnieje solidna baza porównawcza w literaturze przedmiotu. Dotyczy jednak przede wszystkim związków pomiędzy bożogrobcami a przedstawicielami palestyńskiej *burgesses*, bez zwrócenia szczególnej uwagi na udział we wspólnocie kanoników członków rodziny królewskiej czy też elit Królestwa Jerozolimy i innych państw krzyżowych²⁵. Co więcej, identyfikacja

s. 243–246; W. Zöller, *The regular canons and the liturgy of the Latin East*, „Journal of Medieval History” 2017, 43, 4, s. 367–383; S. Salvadó, *Rewriting the Latin liturgy of the Holy Sepulchre: text, ritual and devotion for 1149*, „Journal of Medieval History” 2017, 43, 4, s. 403–420.

²² J. Praver, *Estates, Communities and the Constitution of the Latin Kingdom*, „Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities” 1969, 2, s. 1–42 (przedruk w: idem, *Crusader Institutions*, Oxford 1980, s. 64–99); C. Tischler, *Die Burgenses von Jerusalem Im 12. Jahrhundert: Eine Prosopographie Über Die Nichtadligen Einwohner Jerusalems von 1120 Bis 1187*, Frankfurt am Main 2000.

²³ Warstwę *burgesses* można zdefiniować, idąc za M. Naderem, jako tych, którzy byli niedzierzącymi lenna łacinnikami, którzy przybyli do Ziemi Świętej jako krzyżowcy, pielgrzymi lub koloniści i osiedlali się zarówno w miastach, jak i na wsiach w tzw. państwach krzyżowych. Można wskazać trzy główne wyznaczniki przynależności do *burgesses*, a więc religię i kulturę (chrześcijaństwo łacińskie), jurysdykcję (podleganie pod własne prawo i sąd (*Cour des Bourgeois*), własność (posiadanie tzw. *borgesie*, czyli na przykład domu, sklepu lub kawałka ziemi), vide: M. Nader, *Burgesses and Burgess Law in the Latin Kingdoms of Jerusalem and Cyprus (1099–1325)*, Aldershot–Burlington 2006, s. 1–10; cf. J. Praver, *Social Classes in the Crusader States: The Burgesses*, w: *A History of the Crusades: The Impact of the Crusades on the Near East*, t. 5, red. N.P. Zacour, H.W. Hazard, Wisconsin 1985, s. 146–148; cf. C. Tischler, *op. cit.*, s. 1–17, zwł. 15–17.

²⁴ C. Tischler, *op. cit.*, s. 66–67.

²⁵ Temat uczestnictwa władców i rodzin królewskich w konfraterniach ma długą tradycję badawczą, np. vide: K. Schmid, J. Wollasch, *Societas et Fraternitas. Begründung eines kommentierten Quellenwerkes zur Erforschung der Personen und Personengruppen des Mittelalters*, „Frühmittelalterliche Studien” 1975, 9, 1, s. 1–48; J. Wollasch, *Kaiser und Könige als Brüder der Mönche. Zum Herrscherbild in liturgischen Handschriften des 9. bis 11. Jahrhunderts*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 1984, 40, s. 1–20; M. Borgolte, *Über Typologie und Chronologie des Königskanonikats im europäischer Mittelalter*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 1991, 47, s. 19–44; M. Derwich, *Kanonicy świeccy*, Bolesław Chrobry

konfratrów kapituły Bożego Grobu w ujęciu ilościowym wciąż stanowi pewną lukę badawczą, którą niniejsza praca stara się zapełnić.

Podstawę źródłową rozważań tworzą głównie dokumenty dotyczące bożogrobców, powstałe przede wszystkim w XII w. w Outremer. W obliczu fragmentaryczności zachowania się dokumentacji wytworzonej przez krzyżowców – zapewne poważnie uszczuplonej po upadku Jerozolimy w 1187 r. – prezentowane studium opierać się może tylko na niekompletnej bazie danych. Może to wzbudzać kontrowersje i rodzić pytania o weryfikowalność bądź zasadność badań. Jednakże, zdając sobie sprawę z tego rodzaju ograniczeń, należy zwrócić uwagę na to, że podstawowym celem dokonanego zestawienia jest zasygnalizowanie pewnych istotnych tendencji, które można zaobserwować wewnątrz struktury konfraterni przy dostępnym materiale źródłowym. Ujęta próba zdaje się zatem wiarogodna i w pełni wystarczająca do sformułowania pewnych wniosków natury ogólnej.

Podkreślić należy również, że silną stroną badań poświęconych kanonikom kościoła Grobu Bożego stanowią edycje źródłowe. Podstawowy korpus składa się przede wszystkim z krytycznego wydania kartularza zgromadzenia, czyli *Le Cartulaire du Chapitre du Saint-Sépulcre de Jérusalem* wydanego przez G. Bresc-Bautier, który zdezaktualizował wcześniejszy autorstwa E. de Rozière'a²⁶. Zbiór źródeł uzupełniają wciąż użyteczne rejestry dyplomów powstałych w państwach krzyżowych opracowane przez R. Röhrichta, dokumenty papieskie oraz najnowsze wydanie dokumentów królów jerozolimskich przez H.E. Mayera²⁷. Na ich podstawie można zauważyć, idąc za obserwacjami A. Gutgarts, że spośród 29 dokumentów odnoszących się do członków różnych bractw związanych z jerozolimskimi instytucjami religijnymi w latach 1100–1187, aż 13 odnosi

i Magdeburg. Ze studiów nad „zapomnianą” instytucją kościelną, w: *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2001, s. 233–241; też vide: R. Michałowski, *Bolesław Chrobry bratem kanoników magdeburskich. Próba nowego spojrzenia*, „Kwartalnik Historyczny” 2005, 112, 3, s. 55–68, zwł. przyp. 10, s. 59, gdzie dalsza, wciąż ważna, literatura przedmiotu.

²⁶ *Le Cartulaire du Chapitre du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, wyd. G. Bresc-Bautier, Paris 1984 (dalej: BB); też vide: *Cartulaire de l'église du Saint-Sépulcre de Jérusalem, publié d'après les manuscrits du Vatican*, wyd. E. de Rozière, Paris 1849.

²⁷ *Regesta Regni Hierosolymitani*, t. 1–2, wyd. R. Röhricht, Innsbruck 1893–1904 [dalej: RRH]; *Papsturkunden für Kirchen im Heiligen Lande*, wyd. R. Hiestand, Göttingen 1985 [dalej: PK]; *Die Urkunden der lateinischen Könige von Jerusalem*, t. 1–4, wyd. H.E. Mayer, Hannover 2010 [dalej: UKJ].

się do członków konfraterni Grobu Bożego, ukazując jej nadzwyczajną funkcję w kontekście porównawczym, wartą dalszych analiz²⁸.

KONFRATERNIA KAPITUŁY KANONIKÓW BOŻEGO GROBU – WSTĘP

Na wstępie warto zaznaczyć, że idea *fraternitas* czy *confraternitas* nie była żadnym religijnym *novum*, a raczej zaadaptowaniem wyrazu pobożności obecnego w świecie Zachodu. Pojawiające się w źródłach terminy *fratres* i powiązane z nim sformułowania, takie jak *confratres* lub *confratrisse S. Sepulcri*, a także, jak twierdzi K. Elm, wręcz stereotypowe formuły *canonici et fratres* i *fratres et sorores* ukazują różnorodność form stowarzyszeń duchowych powstających przy bożogrobcach²⁹. Świadczą również o tym, że kapituła Grobu Bożego, podobnie jak inne instytucje religijne w Syrii i Palestynie, zarówno monastyczne, jak i kanoniczne, przeszczepiły na grunt Outremer wzorce zgodne z zachodnimi tradycjami, ukazując ciągłość i nierozzerwalność związków kulturowo-religijnych z resztą świata chrześcijaństwa łacińskiego. Dlatego też miejsce pochodzenia pierwszych kanoników oraz jerozolimskich patriarchów, a więc zwierzchników kapituły, ukazuje znaczenie wpływów zachodnich na przyjmowane formy organizacji życia zakonnego oraz na kształt liturgii sprawowanej w kościele Grobu Bożego³⁰. I tak pierwszy patriarcha Jerozolimy, Arnulf z Chocques (1099, 1112–1118), pochodził z Normandii i kształcił się w szkole katedralnej w Caen u Lanfranca z Bec³¹, a Ewremar z Théroutanne (1102–1105/1107) znajdował się pod wpływem kluniackiego ruchu reform związanych z Lambertem, biskupem Arras (1094–1115)³², natomiast patriarcha Gibelin z Arles (1107–1112) w swoich działaniach opierał się na adaptacji modelu funkcjonowania wspólnot w kościołach Lyonu i Reims³³. Jak zauważa

²⁸ A. Gutgarts, *Frankish*, s. 193; zaznaczyć należy, że izraelska badaczka, formułując swoje stwierdzenie, uwzględniła tylko część dokumentów odnoszących się pośrednio bądź bezpośrednio do konfratrów kapituły Bożego Grobu, cf. Aneks na końcu niniejszej pracy.

²⁹ K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 296.

³⁰ *Ibidem*, s. 296, 308–311; C.F. Dondi, *op. cit.*, s. 40–41; także vide: B. Hamilton, *The Latin Church in the Crusader States. The Secular Church*, London 1980.

³¹ Np. vide: R. Foreville, *Un chef de la première croisade: Arnoul Malecouronne*, „Bulletin Philologique et Historique” 1953–1954, s. 357–374; D.S. Spear, *The School of Caen Revisited*, „The Haskins Society Journal” 1992, 4, s. 55–66.

³² K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 308; vide: L. Kerý, *Die Errichtung des Bistums Arras 1093/94*, Sigmaringen 1994, s. 353–367.

³³ BB, nr 25, s. 85–86; vide: C. Dereine, *Vie commune, règle de saint Augustin et chanoines réguliers au XIe siècle*, „Revue d'histoire ecclésiastique” 1946, 41, s. 366, 375; K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 308–309; B. Hamilton, A. Jotischky, *op. cit.*, s. 26.

K. Elm, także i przeor jerozolimskich bożogrobców, Gerhard (ok. 1119–ok. 1125), znajdował się w centrum kręgu reformatorskiego związanego z klasztorem w Hirsau, gdyż jeszcze przed wyjazdem do Ziemi Świętej pełnił funkcję opata Schaffhausen, a inny kanonik, Ansellus, utrzymywał bliskie związki z rodzinnym Paryżem³⁴. Nie bez znaczenia jest zatem fakt, że pojawiła się chęć włączania świeckich, zarówno mężczyzn, jak i kobiet, w duchu prowadzonych reform w ramy życia duchowego instytucji religijnych na zasadzie współbraterstwa. Zwłaszcza iż inne instytucje religijne w Outremer adaptowały tę praktykę. W państwach krzyżowców konfraternie świeckie zaczęły się pojawiać już na początku XII w., najpierw przy klasztorze Najświętszej Marii Panny w Dolinie Jozafata³⁵, następnie przy Szpitalu³⁶, a znacznie później, ok. 1152 r., w benedyktyńskim klasztorze na górze Tabor³⁷. Natomiast w przypadku Grobu Bożego, oprócz wątpliwego przekazu, że współbratem od samego początku istnienia zgromadzenia miał być Gotfryd z Bouillon³⁸, najpewniej to patriarcha Ewremar w 1104 r. otworzył przed osobami świeckimi możliwość indywidualnego wejścia do wskazanej wspólnoty modlitewnej kanoników³⁹.

Można również zaobserwować, że już w pierwszych latach po utworzeniu kapituły kanonicy Grobu Bożego łączyli się we wspólnoty modlitewne z innymi instytucjami. Jeśli zaufać XIII-wiecznemu przekazowi poświęconemu klasztorowi Neufmoustier, położonemu niedaleko Huy i założonemu przez ważną postać pierwszej krucjaty, Piotra Pustelnika, to na mocy przywileju patriarchy Arnulfa z Chocques i kapituły Grobu

³⁴ K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 309; na temat klasztoru w Hirsau i podejmowanych w tym ośrodku reform, zwłaszcza włączających osoby świeckie we wspólnoty duchowe i modlitewne, vide także nieco stary, ale wciąż interesujący artykuł A. Mettler, *Laienmönche, Laienbrüder, Conversen, besonders bei den Hirsauern*, „Württembergische Vierteljahrshefte für Landesgeschichte” 1935, 41 s. 201–253; cf. W. Teske, *Laien, Laienmönche und Laienbrüder in der Abtei Cluny – Ein Beitrag zum „Konversenproblem”*, „Frühmittelalterliche Studien” 1976, 10, s. 248–322 oraz 1977, 11, s. 288–339.

³⁵ Od ok. 1102–1105 r. vide: PK, nr 6, s. 99–102; UKJ, nr 30, s. 145–146; vide także dokument datowany na ok. 1112 r., gdzie jest mowa o ustanowionej już konfraterni, UKJ, nr 50, s. 175–176.

³⁶ Najwcześniejsza wzmianka pochodzi z dokumentu datowanego na ok. 1124 r., vide: *Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de St-Jean de Jérusalem*, wyd. J. Delaville Le Roulx, t. 1, Paris 1894, nr 46, s. 38–39.

³⁷ PK, nr 68, s. 202–203.

³⁸ WT, X. 4, s. 456; UKJ, nr 7, s. 103–104.

³⁹ *Epistola LXXVII. Epistola Eumari Patriarchae Hierosolymitani ad Lambertum*, w: *Patrologia Latina*, t. 162, red. J.P. Migne, Paris 1854, col. 677: „In orationibus et in aliis beneficiis [...] ut magistrum et fratrem dilectissimum scitote vos esse consortem”. („W modlitwach i w innych łaskach [...] wiedz, że jesteś towarzyszem, jako nauczyciel i brat umiłowany”).

Bożego w miejscowym kościele można było w ramach pokuty poprzez modlitwę *in honore sancti sepulcri* wypełnić ślub krucjatowy⁴⁰. K. Elm traktuje wskazany przekaz jako znak włączenia zakonników z Neufmoustier w ramy *confratres Jherosolimitane ecclesie*⁴¹. Co więcej, analizując proces tworzenia wspólnot modlitewnych, niemiecki badacz zauważa, że inne świadectwa źródłowe nie pozostawiają wątpliwości, iż za czasów Arnulfa z Chocques – dodać należy, że zapewne w czasie sprawowania przez niego tej funkcji po raz drugi (1112–1118) – zaczęła się duchowa łączność kapituły Grobu Bożego z innymi ośrodkami spoza Syrii i Palestyny, wśród których można wskazać klasztor Fruttuaria na północy Włoch w San Benigno Canavese (od 1112 r.)⁴². Patriarcha Gormond (Warmond) z Picquigny (1118–1128) w latach dwudziestych XII w. nawiązał relację z paryską kapitułą katedry Notre-Dame⁴³ oraz duchowieństwem katedralnym Santiago de Compostela⁴⁴. Zauważyć można, że wskazany proces nawiązywania relacji z innymi ośrodkami przez bożogrobców jerozolimskich nastąpił po przyjęciu przez nich, ostatecznie w 1114 r., reguły augustiańskiej. Choć pierwsze, nieudane, próby jej wprowadzenia podjął już patriarcha Gibelin, to jednak wdrożył ją dopiero Arnulf z Choques⁴⁵. Stąd też w samej Jerozolimie pojawiła się pewna łączność ponad instytucjonalną, którą K. Elm, idąc za E.-G. Reyem, nazywa *unio ecclesiarum*. Był to związek pomiędzy wszystkimi zgromadzeniami w Świętym Mieście podlegającymi regule św. Augustyna i zobowiązującymi swoich członków

⁴⁰ M.G. Kurth, *Documents historiques sur l'abbaye de Neufmoustier près de Huy*, „Bulletin de la Commission royale d'histoire. Compte-rendu des séances de la commission royale d'histoire” 1892, 2, s. 39–67; K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 293–294.

⁴¹ K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 293–294.

⁴² O czym świadczą słowa Arnulfa i kapituły kościoła Grobu Bożego skierowane do opata Fruttarii: „Mandatum, quod de fraternitate et societate vestra per fratrem W. nobis direxistis, gaudenter suscepimus” („Z radością przyjęliśmy wiadomość, którą nam przestaliście na temat waszego braterstwa i stowarzyszenia za pośrednictwem brata W.”), vide: S. Guichenon, *Bibliotheca Sebusiana, sive variarum chartarum, diplomatum, fundationum, privilegiorum, donationum, & immunitatum... miscellae centuriae II*, Lyon 1660, s. 116.

⁴³ *Cartulaire général de Paris, ou Recueil de documents relatifs à l'histoire et à la topographie de Paris, 528–1180*, t. 1, wyd. R. de Lasteyrie, Paris 1887, s. 1711; G. Bautier, *L'envoi de la relique de la Vraie Croix à Notre-Dame de Paris en 1120*, *Bibliothèque de l'École des chartes*, 1971, 129, 2, s. 387–397.

⁴⁴ Vide: J. Richard, *Quelques textes sur les premiers temps de l'église latine de Jérusalem*, w: *Recueil de travaux offerts à M. Clovis Brunel*, t. 2, Paris 1955, s. 423–426.

⁴⁵ BB nr 25, s. 85–86; vide: K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 291; B. Hamilton, A. Jotischky, *op. cit.*, s. 26; także vide: J.G. Rowe, *Paschal II and the Relation Between the spiritual and Temporal Powers in the Kingdom of Jerusalem*, „Speculum” 1957, 32, s. 470–501.

do wspólnego uczestnictwa w nabożeństwach żałobnych i pogrzebach zmarłych współtowarzyszy⁴⁶. Poszukiwanie przejawów duchowości w oparciu o Grób Boży stało się więc rozpowszechnioną ideą w samej Jerozolimie, ale i w świecie łacińskim.

Warto podkreślić, że głównym przedmiotem i obowiązkiem konfratrów było przede wszystkim praktykowanie pobożności i dzieł miłosierdzia, ale również dbanie o materialne podstawy instytucji. Stąd też należy odnotować apel o wspomnienie Grobu Bożego wystosowany przez patriarchę Jerozolimy Fulchera z ok. 1155 r., które kanonik Konrad przywiózł na Zachód wraz z relikwią Krzyża Świętego⁴⁷. Ze względu na niebezpieczeństwa i trudności podróży wierni otrzymali możliwość uwolnienia się od ślubów pielgrzymkowych poprzez składanie datków na rzecz lokalnych struktur zgromadzenia kanoników Grobu Bożego i uzyskania tych samych łask, które byłyby dostępne dla nich, gdyby odwiedzili Święte Miasto. Przede wszystkim jednak donatorom obiecano przyjęcie do wspólnoty bożogrobców⁴⁸. Patriarcha Herakliusz w dyplomie uznawanym za fałszyfikat, aczkolwiek mogącym oddawać realia Ziemi Świętej sugerowanej daty wydania (ok. 1180–1187), kieruje wezwanie do chrześcijan z Zachodu⁴⁹. Przedstawia, że Jerozolima jest zagrożona ze strony muzułmanów oraz pseudochrześcijan i wobec tego obiecuje odpuszczenie grzechów tym, którzy usłuchają apelu i przyjdą Outremer z pomocą. Ponadto zdjęta zostanie trzecia część pokuty z ofiarujących na potrzeby obrony Ziemi Świętej konie, muły i broń, a szereg indywidualnie wymienionych dostojników duchowych Syrii i Palestyny, w tym m.in. patriarcha Antiochii, arcybiskupi Tyru czy Cezarei, biskupi Akki i Trypolisu, udzieli 40-dniowego odpustu. Natomiast konfrater Bożego Grobu powinien opłacać roczną składkę, w zamian dostając szereg przywilejów duchowych, takich jak odpuszczenie czwartej części pokuty, pochówek nawet w czasie interdymu, o ile sam nie jest ekskomunikowany, indywidualną mszę świętą po śmierci, coroczne wspomnienie wszystkich zmarłych współbraci. Co więcej, ze względu na niebezpieczeństwa związane z podróżą, tym, którzy nie widzieli możliwości odbycia pielgrzymki do Ziemi Świętej, dano możliwość odstąpienia od ślubów pielgrzymkowych poprzez złożenie datków w lokalnych domach

⁴⁶ K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 293–294; też vide: *Chartes de l'Abbaye du Mont-Sion*, wyd. E.-G. Rey, Paris 1887, s. 47.

⁴⁷ *Die Urkunden und die ältesten Urbare des Klosters Scheyern*, wyd. M. Stephan, München 1988, nr 10, s. 28–30; RRH, nr 317, s. 623.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ N. Jaspert, *Zwei unbekannte Hilfsersuchen des Patriarchen Eraclius vor dem Fall Jerusalems (1187)*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 2004, 60, s. 483–516.

Grobu Bożego na Zachodzie, traktowanych tak jakby były składane przy grobie samego Pana⁵⁰.

Wskazane świadectwa są jednak wyjątkowo późne. Niemniej można domniemywać, że pojawiające się elementy funkcjonowania konfraterni bożogrobców istniały znacznie wcześniej. Użyteczna jest analogia wspólnoty ukształtowanej przy klasztorze Najświętszej Marii Panny z Doliny Jozafata. W dokumencie datowanym na okres 1102–1105 r. Hugon, tujejszy opat, stwierdza, że idąc za radą patriarchy Ewremara, kardynała Oderisio z Montecassino (zm. 1137) i króla Baldwina I (1100–1118), a także całego Kościoła Jerozolimy, w tym kanoników Grobu Bożego, ustanawia konfraternię, aby pomóc w odbudowie kościoła NMP z Doliny Jozafata, który został tak zniszczony przez pogan, że nie można było tu założyć planowanej wspólnoty benedyktyńskiej. Obiecuje przy tym braciom dwie msze tygodniowo przy grobie NMP, jedną za żywych, drugą za zmarłych⁵¹. Co więcej, od wczesnych lat istnienia konfratrzy klasztoru NMP z Doliny Jozafata płacili po 13 bizantów rocznie, co poświadcza z kolei dokument z 1112 r. Wśród członków bractwa wymienieni zostali najważniejsi przedstawiciele świata politycznego Królestwa Jerozolimy, z królem Baldwinem I, Bernardem, biskupem Nazaretu (ok. 1120–?), oraz Joscelinem z Courtenay, ówczesnie panem Tyberiady (1112–1119), a następnie hrabią Edessy (1118–1131)⁵².

Na podstawie analogii można przypuszczać, że wśród konfratrów Grobu Bożego od początku istnienia mogli znajdować się najważniejsi przedstawiciele życia politycznego Outremer, aczkolwiek brak potwierdzenia źródłowego, aby również i król Baldwin I się do nich zaliczał. Nie da się jednak tego wykluczyć, zważywszy na królewski patronat i uregulowanie w 1102–1103 r., wraz z patriarchą Ewremarem, materialnych podstaw zgromadzenia⁵³. W każdym razie znaczenie bożogrobców w funkcjonowaniu Królestwa Jerozolimy, w jego życiu religijnym i intelektualnym, było znaczne. Świadczy o tym nie tylko waga obrzędów

⁵⁰ *Ibidem*, s. 509–511.

⁵¹ PK, nr 6, s. 99–102; UKJ, nr 30, s. 145–146; także vide: H.E. Mayer, *Bistümer*, s. 294–311.

⁵² *Chartes de Terre sainte provenant de l'abbaye Notre-Dame de Josaphat*, wyd. H.-F. Delaborde, Paris 1880, nr 19, s. 47–49; UKJ, nr 50, s. 175–176.

⁵³ BB, nr 19, s. 72–73; UKJ, nr 24, s. 128–129; vide: H.E. Mayer, *Bistümer*, przyp. 36, s. 53. Warto tutaj odnieść się do sugestii K. Elma, że podobne więzi braterstwa mogły łączyć bożogrobców z władcami z Zachodu, tj. cesarzami niemieckimi, królami Francji i Anglii, władcami Aragonii, Kastylii, Leonu i Sycylii, gdyż bogate dary i hojne przywileje pozwoliły im odegrać ważną rolę w ustanowieniu kapituły. Jednakże należy podkreślić, że ich status konfratra nie znajduje potwierdzenia w zachowanym materiale źródłowym i w obliczu jego stanu zachowania nie pozwala tego stwierdzić z całą stanowczością, vide: K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 295.

sprawowanych w obsługiwanym przez zgromadzenie kościele Grobu Bożego, opieka nad przechowywaną tam najświętszą relikwią Królestwa Jerozolimy, czyli Krzyża Św.⁵⁴, ale i to, że od niemal początku istniała tam szkoła katedralna, którą zarządzali bożogrobcy. Wskazuje na to wyraźnie dokument z 1102–1103 r., w którym nieznany z imienia kanonik został wyznaczony jako *primicerius, hoc est magistrum scholasticum*⁵⁵. Znamy natomiast tożsamość nauczyciela z 1136 r., którym był Jan Morrone z Pizy, późniejszy kardynał (1150–1169), najprawdopodobniej wychowawca najślynniejszego kronikarza Outremer – Wilhelma z Tyru⁵⁶.

Choć uwaga niniejszego artykułu skierowana jest przede wszystkim na próbę identyfikacji współbraci kanoników kościoła Grobu Bożego spośród przedstawicieli stanu świeckiego, to warto nadmienić, że również osoby duchowne zostawały konfratrami Bożogrobców. Zaliczali się bowiem do nich niemal wszyscy łacińscy patriarchowie Jerozolimy, poczynawszy od Arnulfa z Chocques, będący jednocześnie zwierzchnikami kościoła Grobu Bożego, oraz wiele innych ważnych osobistości spośród najwyższego kleru Outremer, dla których partycypacja w duchowej łączności z najważniejszym ośrodkiem religijnym w Królestwie Jerozolimy wydawała się naturalna. Na potwierdzenie warto przytoczyć choćby zdanie z dokumentu datowanego na kwiecień 1112 r. patriarchy Gibelina, nazywającego kanoników *filiis nostris et confratribus nostris*⁵⁷, czy Jana, biskupa Akki, zwracającego się na dyplomie z 1137/1138 r. do *karissimis fratribus et concanonicis*⁵⁸. Do wspólnoty modlitewnej kanoników Bożego Grobu przyjmowani byli również ważni przedstawiciele stanu duchownego z Zachodniej Europy, aby wymienić tylko biskupa Lamberta z Arras – pierwszego poświadczanego źródłowo współbrata Bożogrobców – czy Henryka, biskupa Reims (1161–1175), pochodzącego z królewskiej dynastii Kapetyngów⁵⁹.

⁵⁴ O roli relikwii Krzyża Świętego w działaniach zbrojnych Królestwa Jerozolimy, vide: A.V. Murray, 'Mighty against the enemies of Christ': the relic of the True Cross in the armies of the kingdom of Jerusalem, w: *The Crusades and Their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton*, red. J. France, W.G. Zajac, Aldershot 1998, s. 217–238.

⁵⁵ BB nr. 19, s. 72–74.

⁵⁶ *Ibidem*, nr 104, s. 222–223: na końcu dokumentu znajduje się zapis „scriptum per manum Iohannis Pisani qui eo tempore ad Sepulchrum clericulos docebat”; też vide: W. Hotzelt, *Die Chorherren*, s. 118; H.E. Mayer, *Guillaume de Tyr à l'école*, „Mémoires de l'Académie des sciences, arts et belles-lettres de Dijon” 1985–1986, 117, s. 257–265.

⁵⁷ BB, nr 25, s. 86.

⁵⁸ *Ibidem*, nr 60, s. 152.

⁵⁹ W sprawie włączenia biskupa Lamberta do wspólnoty bożogrobców, vide: przyp. 39; odnośnie do biskupa Henryka, vide: *Epistola CC. P. Prioris S. Sepulcri Jerosol. ad Henricum*, w: *Recueil des Historiens des Gaules et de la France*, t. 16, wyd. M.-J.-J. Brial, Paris 1878, s. 200.

IDENTYFIKACJA KONFRATRÓW I KONFRATEREK KANONIKÓW
KAPITUŁY BOŻEGO GROBU

Na podstawie zachowanej dokumentacji, przede wszystkim jerozolimskiego kartularza Bożogrobców oraz dyplomów papieskich i monarszych, można zidentyfikować co najmniej 24 postaci z okresu 1099–1187 należących do konfraterni Grobu Bożego. W gronie tym znajduje się 8 kobiet oraz co najmniej 16 mężczyzn, w tym jeden przyjęty do zgromadzenia pośmiertnie. Współsiostry stanowią więc ok. 33% zidentyfikowanych postaci, podczas gdy współbracia ok. 66%. Nie jest to wielka przepaść ze względu na płeć, ale stosunek wyrażający się w wartości 1/3 kobiet do 2/3 mężczyzn ukazuje wiodącą rolę męskiego grona w strukturze bractwa. Wyjaśnieniem tego stanu rzeczy jest przede wszystkim ich większa rola społeczno-ekonomiczna w kręgu Europy łacińskiej. Zwraca uwagę fakt, że nadań uczynionych dla instytucji religijnych przez mężczyzn jest nieporównywalnie więcej niż tych dokonanych przez kobiety, co wynika z zajmowanej pozycji oraz zasobności i możliwości dysponowania majątkiem⁶⁰.

Przyjęta metoda klasyfikacji osób o statusie konfratry bożogrobców opiera się o wyszczególniony zestaw wyrażen i słów uchwytne w źródłach dyplomatycznych, które świadczą o zaistnieniu związku braterstwa pomiędzy kanonikami a daną postacią stanu świeckiego. Do wskazanych identyfikatorów zaliczyć należy zwłaszcza zwrot o przyjęciu kogoś *in fraternitate* czy też *in confraternitate*, bezpośrednio informujący o statusie postaci w zgromadzeniu kanoników. Innym wyróżnikiem są takie słowa jak: *frater*, *confrater*, *soror* etc. Służą one określeniu związku braterstwa pomiędzy bożogrobcami a osobami świeckimi (i duchownymi z innych kościołów oraz zgromadzeń zakonnych). Gdy więc w treści dokumentu pojawiają się zwroty typu *fratres mei*, w którym najczęściej wystawca, a przy tym osoba świecka, zwraca się bezpośrednio do kanoników Bożego Grobu, to służy to podkreśleniu charakteru nawiązanej więzi (co zwykle potwierdza dalsza treść), nie zaś zastosowaniu figury retorycznej odwołującej się do idei Kościoła jako wspólnoty braci i sióstr. Zawartość dyplomów pozwala więc dość precyzyjnie wskazać na status przynależności do konfraterni kanoników Grobu Bożego.

Na początku rozważań należy zaznaczyć, że Gotfryd z Bouillon traktowany jest w historiografii jako najwcześniejszy współbrat kanoników

⁶⁰ Vide: P.J. Geary, *Phantoms of Remembrance. Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*, New Jersey 1994, s. 64–67. Dyskusję na ten temat scharakteryzował G. Pac, *Kobiety w dynastii Piastów. Rola społeczna piastowskich żon i córek do połowy XII wieku – studium porównawcze*, Toruń 2013, s. 332–334, zwł. przyp. 89, s. 333; P.J. Geary, *Phantoms of Remembrance. Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*, New Jersey 1994, s. 64–67.

na podstawie późnego przekazu Wilhelma z Tyru⁶¹. Warto tu jednak nadmienić, że kronikarz przytoczył list datowany na kwiecień 1100 r., w którym Daimbert (Dagobert) z Pizy, patriarcha jerozolimski (1100–1102, 1105/1107), zwraca się do swojego sojusznika, księcia Antiochii, Boemunda (1098–1111). W dokumencie pojawia się informacja, że Gotfryd z Bouillon jest „[...] homo Sancti Sepulchri ac noster effectus fideliter deo et nobis se amodo militaturum spopondit”⁶². Wykorzystane sformułowania oznaczają ni mniej, ni więcej, że Gotfryd z Bouillon stał się wasalem Grobu Bożego i patriarchy, zobowiązując się wiernie służyć zbrojni Bogu oraz Daimbertowi (Dagobertowi) z Pizy. Uzasadnienie zastosowanej przez dyktatora formuły naświetla kontekst polityczny listu, który jest manifestacją ambicji i pozycji patriarchy. W okresie od grudnia 1099 r. do lipca 1100 r. zdominował on bowiem scenę polityczną Outremer i znacząco ograniczył władzę oraz pozycję polityczną Gotfryda z Bouillon⁶³. Wyraża się to zwłaszcza w tym, że Daimbert (Dagobert) przejął czwartą część Jafy – ówczesnie jedyne dogodne portu łacinników w Palestynie – oraz uzyskał cesję Jerozolimy od Gotfryda, gdy tylko ten zdobędzie jedno lub dwa inne wielkie miasta w Ziemi Świętej⁶⁴. Dokument cytowany przez Wilhelma z Tyru w żaden sposób nie odnosi się więc do związków łączących kanoników Grobu Bożego z księciem Lotaryngii. Nie może być zatem argumentem potwierdzającym status Gotfryda z Bouillon jako konfratry zgromadzenia.

Dopiero w 1104 r. pojawiła się możliwość dołączenia osób świeckich do wspólnoty modlitewnej kanoników Grobu Bożego⁶⁵, a od 1114 r. bożogrobcy stosowali regułę św. Augustyna określającą ich życie we wspólnocie. Co więcej, informacje o następnej zidentyfikowanej postaci, tj. o Piotrze de Sancto Lazaro (z Betanii), pochodzą z dokumentu datowanego na grudzień 1129 r., a więc niemal 30 lat po śmierci Gotfryda z Bouillon. Status pierwszego łacińskiego władcy chrześcijańskiej Jerozolimy

⁶¹ Tak np. A. Gutgarts, *Frankish*, przyp. 70, s. 193.

⁶² WT, X. 4, s. 456; warto zwrócić również uwagę na falsyfikat, z bliżej niesprecyzowanego okresu, gdzie Gotfryd z Bouillon został wymieniany wraz z Karolem Wielkim, Ludwikiem Pobożnym, Filipem II Augustem i Ludwikiem IX Świętym wśród tych, którzy przyjęli krzyż i założyli zakon rycerzy Grobu Świętego, vide: UKJ, UKJ, nr App. II/1, s. 1459–1461.

⁶³ Na wskazany temat np. vide: M. Matzke, *Daibert von Pisa: Zwischen Pisa, Papst und erstem Kreuzzug*, Sigmaringen 1998, s. 153–187; A.V. Murray, *Daimbert of Pisa, the Domus Godofridi and the Accession of Baldwin I of Jerusalem*, w: *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies, 1095–1500*, red. A.V. Murray, Turnhout 1998, s. 81–102; ostatnio też T. Pełech, *op. cit.*, s. 22–26.

⁶⁴ WT, IX. 16, s. 441–442.

⁶⁵ Patrz przyp. 38.

jako konfratra Grobu Bożego w literaturze przedmiotu opiera się przede wszystkim na powstającej wokół niego tradycji idealnego pobożnego wojownika, aczkolwiek nie ma podstaw źródłowych. Bożogrobcy, co nie powinno ulegać wątpliwości, z chęcią podkreślali swój związek z Gotfrydem z Bouillon, ale jako fundatorem. Bliskie więzi łączące pamięć o księciu ze zgromadzeniem znajdują swój wyraz na papieskich i monarszych dokumentach z późniejszego okresu, wspominających hojne uposażenie kanoników otrzymane z rąk pierwszego łacińskiego władcy Jerozolimy⁶⁶.

W każdym razie zidentyfikowani współbracia i współsiostry kanoników pochodzą z dwóch głównych warstw społecznych Outremer, a więc z szeregów rycerstwa oraz *burgesses*. Wszyscy są więc łacinnikami. Świadczą o tym wzmianki o przynależności stanowej, religijnej oraz kryterium imienia, aczkolwiek należy wziąć pod uwagę zastrzeżenie, iż nie da się precyzyjnie określić związków rodzinnych większości postaci – poza m.in. dobrze znaną genealogią królowej Melisandy, mającej matkę Ormiankę⁶⁷. Można zatem, dla precyzji wywodu, rozróżnić trzy kategorie konfratrów i konfraterek: (1) członkowie dynastii panującej; (2) najmożliwi panowie Królestwa Jerozolimy; (3) przedstawiciele rycerstwa (w tym *sergents*, o czym niżej) oraz *burgesses*.

W przypadku monarchów wskazać można co najmniej dwa sposoby uchwytny w źródłach, pozwalające znaleźć się im w ścisłym związku z bożogrobcami. Jeden z nich to dołączenie do konfraterni, co będzie szczególnie interesujące w kontekście przedmiotu niniejszej pracy, a drugi to symboliczne dołączenie do kanonii Grobu Bożego na łożu śmierci, na zasadzie *ad succurrendum*⁶⁸. Przyjęcie do zgromadzenia króla jako kanonika ma swoje poświadczenie w dziele Wilhelma z Tyru w odniesieniu do Baldwina II (1118–1131), który w 1131 r., gdy po ciężkiej chorobie zbliżał się do odejścia z tego świata, kazał zaprowadzić się do pałacu patriarchy, aby być bliżej Grobu Bożego. Tam, jak relacjonuje kronikarz, nim umarł, przyjął habit i stał się kanonikiem regularnym⁶⁹. Baldwin II

⁶⁶ BB, nr 7, s. 45; nr 12, s. 54–57; nr 15, s. 60–62; nr 16, s. 63–67; nr 23, s. 80–83; nr 26, s. 86–88; nr 34, s. 98–101; nr 36, s. 103–105; nr 42, s. 115–119; nr 45, s. 123–127; nr 135, s. 261–266; nr 150, s. 292–296.

⁶⁷ Na temat różnorodności pochodzenia osadników z Zachodu w Ziemi Świętej vide: R. Ellenblum, *Frankish Rural Settlement in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1998, s. 73–85.

⁶⁸ K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 301–302.

⁶⁹ WT, XIII. 28, s. 625: „Ipse vero, verus Christi confessor, habitum religionis assumens et vitam regularem professus, si viveret”.

nie był więc konfratrem, aczkolwiek warto podkreślić najwcześniejsze związki jerozolimskiej rodziny królewskiej z bożogrobcami⁷⁰.

Natomiast pierwszym potwierdzonym źródłowo współbratem kapituły spośród władców Królestwa Jerozolimy, oraz innych państw krzyżowców na Wschodzie, był Baldwin III (1143–1163). O zaistniałym fakcie świadczą trzy dokumenty. W jednym z nich, datowanym na 25 lipca 1160 r., król Baldwin III określa kanoników Grobu Bożego jako „moich czcigodnych braci” („*venerabiles fratres meos*”)⁷¹. W pozostałych, w najwcześniejszym z 14 stycznia 1155 r.⁷² oraz drugim z 25 lipca 1160 r.⁷³, potwierdza nadania i transakcje pomiędzy Hugonem z Ibelinu a bożogrobcami, zwracając się do „kanoników Grobu Pańskiego moich najczcigodniejszych braci”⁷⁴ lub też wymieniając ich jako „moich braci kanoników Grobu Bożego”⁷⁵. Wykorzystywany termin „moi bracia” nie jest tylko zwrotem retorycznym wykorzystywanym w królewskiej kancelarii, ale świadectwem związków braterstwa, które władca nawiązał z jedną z najważniejszych instytucji religijnych w Jerozolimie. Formuła ta nie występuje bowiem na wcześniejszych dokumentach Baldwina III kierowanych do bożogrobców, gdzie są po prostu określani jako „kanonicy Grobu Bożego”, bez wskazania na łączące ich z monarchą więzi⁷⁶. Zwrot pojawia się natomiast w określonym kontekście nadań i dalszych potwierdzeń dokonanych transakcji przez króla prezentującego się jako obrońca praw kościoła Grobu Bożego i suwerenny władca sprawujący kontrolę nad najpotężniejszymi możliwymi Królestwa Jerozolimy. Można to odczytywać jako przejaw kształtowania wizerunku monarchy i królewskiej propagandy, zwłaszcza że przejął on władzę w wyniku wojny domowej.

W tym kontekście warto zwrócić uwagę, że poświadczenie ma także związek *fraternitas* kanoników Grobu Bożego z królową Melisandą (1131–1153), matką dwóch królów: Baldwina III i Amalryka I. Na dyplomie wystawionym przez królową najprawdopodobniej w Nablusie, datowanym na okres 14 stycznia – 31 sierpnia 1155 r., pojawia się określenie

⁷⁰ W tym kontekście warto nadmienić, że, jak zauważył K. Elm, trudno na podstawie zachowanego materiału stwierdzić istnienie w Królestwie Jerozolimy, na wzór zachodni, instytucji kanonii królewskiej, nadawanej podczas uroczystych świąt, choć zazwyczaj pełnionej przez jednego z jego kapelanów, vide: idem, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 301–302.

⁷¹ BB, nr 43, s. 120.

⁷² BB, nr 41, s. 113–115; UKJ, nr 233, s. 427–431.

⁷³ BB, nr 44, s. 121–122; UKJ, nr 255, s. 465–466.

⁷⁴ BB, nr 44, s. 122; UKJ, nr 255, s. 466: „*canonicis Dominici Sepulcri venerabilibus fratribus*”.

⁷⁵ BB, nr 41, s. 113; UKJ, nr 233, s. 429.

⁷⁶ Cf. np. UKJ, nr 210, s. 390–393.

„naszych braci kanoników Grobu Pańskiego” („fratres nostros Dominici Sepulcri canonicos”), świadczące o więzach łączących Melisandę ze wskazaną instytucją. Dokument pochodzi z okresu po przejęciu pełni władzy przez Baldwina III, który w wyniku konfrontacji zbrojnej odsunął swoją matkę od bezpośrednich rządów i zajął Jerozolimę. Już jednak w 1153 r. monarcha pogodził się z Melisandą, a ta od 1154 r. ponownie zaczęła pojawiać się na królewskich dokumentach. Dyplom dla bożogrobców, potwierdzający sprzedaż posiadłości na ich rzecz przez Hugona z Ibelinu, jest więc zapewne świadectwem pojednania się rodziny królewskiej, a jednocześnie wzrostu pozycji Baldwina III.

Amalryk I, następny król Jerozolimy (1163–1174), jeszcze jako hrabia Jafy i Askalonu (1151–1163) potwierdził związek łączący go z bożogrobcami⁷⁷. Poświadczenie nawiązanych więzi znajduje się na trzech dokumentach. Pierwszy spośród nich jest datowany na okres 1 września – 24 grudnia 1158 r., gdzie bożogrobcy są wspomniani poprzez zwrot „moich braci kanoników Grobu Świętego”⁷⁸. Następnie, na dokumencie wystawionym w Askalonie dnia 14 listopada 1158 r., Amalryk zwraca się do „moich najczcigodniejszych braci, kanoników Grobu Pańskiego”⁷⁹. Uwagę przykuwa także dyplom z 30 listopada 1160 r., wystawiony w Jafie, gdzie Amalryk aż trzykrotnie wymienia kanoników Grobu Bożego jako swoich „współkanoników i współbraci”⁸⁰. Chęć tak silnego zaakcentowania związku z bożogrobcami zdaje się wyjaśniać *narratio* dokumentu, w którym wystawca stwierdza, że dokonuje nadań na rzecz zgromadzenia kanoników w zamian za ich wkład wniesiony w zdobycie Askalonu („pro expensa etiam et missione quam fecerunt ad capiendum Ascalonem”)⁸¹. Warto zaznaczyć, że Askalon, ostatnia muzułmańska twierdza na wybrzeżu palestyńskim, został zdobyty po długim oblężeniu trwającym od 25 stycznia do 22 sierpnia 1153 r. przy potężnym wysiłku całego Królestwa Jerozolimy. Stąd też nie dziwi zaangażowanie kapituły Grobu Bożego – jednej z najważniejszych i najbogatszych instytucji w Outremer – w ekspedycję. Niemniej kwestią otwartą pozostaje, jak duże koszty i nakłady, liczone w ludziach, materiałach i finansach, ponieśli bożogrobcy.

⁷⁷ Na temat podwójnego hrabstwa Jafy i Askalonu vide: H.E. Mayer, *The Double County of Jaffa and Ascalon: One Fief or Two?*, w: *Crusade and Settlement. Papers reads at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and presented to R.C. Smail*, red. P.W. Edbury, Cardiff 1985, s. 181–190.

⁷⁸ BB, nr 47, s. 129–130: „fratresque meos Sancti Sepulcri canonicos”.

⁷⁹ *Ibidem*, nr 48, s. 131–132: „venerabilibus fratribus meis Dominici Sepulcri canonicis”.

⁸⁰ *Ibidem*, nr 47, s. 129–130: „Dominici Sepulcri concanonici et confratribus meis”; *ibidem*, nr 48, s. 131–132: „concanonicis confratribusque meis”; *ibidem*, nr 49, s. 132–134: „concanonici et confratris mei”; cf. UKJ, nr 203, s. 385; nr 261, s. 477; nr 305, s. 530–532.

⁸¹ BB, nr 49, s. 133; UKJ, nr 305, s. 530–532.

Kluczowe źródło na temat oblężenia Askalonu, tj. *Kronika* Wilhelma z Tyru, ani też inne, nie przekazują żadnych informacji, które można by odnieść do udziału kapituły Grobu Bożego w ekspedycji⁸². Możemy się tylko domyślać, że wykorzystane zasoby były znaczne, właściwe długiemu oblężeniu, skoro Amalryk, nowy pan Askalonu, zdecydował się nagrodzić bożogrobców bogatym nadaniem. Składała się nań wieś Geladia z 16 *carrucate* ziemi, dom w Askalonie i dalsze 2 *carrucate* ziemi we wsi *Baineolbederan* – w zamian za meczet (*mahumaria*), zwany przez muzułmanów *Cathara*, a przez łacinników *Viridis*, подарowany Grobowi Bożemu po zdobyciu Askalonu. Amalryk potwierdził także wcześniejsze nadania, tj. 4 *carrucate* ziemi nad rzeką przed Jafą, ogrodem podmiejskim, dwoma winnicami wraz z tym, co kanonicy posiadają na terytoriach Askalonu i Jafy⁸³. Miara pojawiająca się w dokumencie, tj. *carrucate*, w przybliżeniu ok. 49 ha, pozwala dostrzec, że sama tylko ziemia orna wymieniona w dokumencie zajmuje obszar ok. 1078 ha, stanowiąc niebagatelne uposażenie. Amalryk, jako hrabia Askalonu, poprzez donację sygnalizował zatem swój związek z potężną instytucją, która poniosła zapewne spore nakłady w czasie zmagania o miasto przekazane mu następnie we władanie. Ponadto, poza mającymi pierwszeństwo aspektami duchowymi, dołączał do stale rosnącego grona darczyńców Bożego Grobu – wcześniej tylko potwierdzał nadania Hugona z Ibelinu – ukazując swój majestat i możliwości finansowe.

Trzy powyższe przykłady przykuwają uwagę, gdyż spośród monarchów jerozolimskich tylko wskazani powyżej znajdują potwierdzenie źródłowe jako konfratry kanoników Bożego Grobu. Na dodatek wszyscy stanowią najbliższą rodzinę, gdyż kwestia dotyczy matki, królowej Melisandy, oraz dwóch jej synów, Baldwina III i Amalryka I. Choć należy zaznaczyć, że Amalryk, już jako król, nie pojawia się jako współbrat bożogrobców na żadnym dokumencie, to jednak możemy domniemywać, że skoro tej więzi nie traci się po śmierci, to czemu miałyby się ją tracić wraz ze wstąpieniem na tron. Zastanawia, że wcześniejsi królowie takich związków z kanonikami najprawdopodobniej nie mieli. Być może nie zachowały się źródła, które mogłyby na to wskazywać, aczkolwiek dokumenty kancelarii jerozolimskiej kierowane do Grobu Bożego przed 1150 r. nie wspomniały o monarchach-konfratrach. Choć zachowało się wyliczenie nadań Baldwina I, Baldwina II (1118–1131) i Fulka (1131–1143) pochodzące z czasów Baldwina III, to nie wspomina ono, mimo wszystko,

⁸² Na temat oblężenia Askalonu np. vide: H. Glaesener, *Autour de la bataille d'Ascalon*, „Revue belge de philologie et d'histoire” 1949, 27, s. 112–130; N. Morton, *The Crusader States and their Neighbours A Military History, 1099–1187*, Oxford 2020, s. 138–139.

⁸³ BB, nr 49, s. 133; UKJ, nr 305, s. 530–532.

o związku braterstwa pomiędzy tymi królami a kanonikami⁸⁴. Stan źródłowy uniemożliwia więc zakwalifikowanie pierwszych monarchów Jerozolimy jako konfratrów kapituły Bożego Grobu. Nie wiadomo również, kiedy dokładnie znani członkowie rodziny królewskiej stali się współbraćmi bożogrobców, aczkolwiek wysnuć można pewne przypuszczenie. Najprawdopodobniej mogło to mieć miejsce w związku z poświęceniem bazyliki Grobu Bożego w 1149 r., w 50. rocznicę zdobycia Jerozolimy (15 lipca)⁸⁵. Było to bowiem jedno z najważniejszych wydarzeń politycznych i religijnych Królestwa Jerozolimy w całej jego krótkiej historii. Stanowiło przy tym znakomitą okazję, aby zademonstrować duchowość krucjatową rodziny królewskiej – opiekującej się miejscami świętymi, spełniającej w nich pobożne praktyki religijne i broniącej ich przed zagrożeniami zewnętrznymi⁸⁶. Sugestię tę potwierdza wyraźny wzrost materiałów źródłowych w okresie od 1150 r. (do 1160 r.) pozwalających na stwierdzenie zaistnienia związku współbraterstwa pomiędzy członkami rodziny królewskiej a kanonikami Grobu Bożego. Najprawdopodobniej należy więc ten fakt wiązać z poświęceniem bazyliki i związanym z tym wzrostem znaczenia funkcjonującej przy niej kapituły.

Idąc dalej, z najwyższych kręgów społecznych Outremer jako konfratrów Bożego Grobu można wskazać co najmniej czterech mężczyzn oraz jedną kobietę. Najwcześniej poświadczony jest Wilhelm z Bures, książę Galilei (1119/1120–1141) oraz konetabl i bajlif (regent) Królestwa Jerozolimy (1123–1124) w czasie niewoli króla Baldwina II. Za panowania króla Fulka, w okresie ok. 25 grudnia 1131 r. – 31 sierpnia 1132 r., Wilhelm dokonał donacji na rzecz bożogrobców, określając ich przy tym jako „moich współbraci”⁸⁷. Z późniejszego okresu, tj. z 1155 r., zachował się dokument świadczący, że najważniejsi panowie Królestwa Jerozolimy hojnie obdarzali kanoników nadaniami ziemskimi w latach dwudziestych

⁸⁴ BB, nr 42, s. 118; UKJ, nr 238, s. 438–442.

⁸⁵ Temat poświęcenia bazyliki jerozolimskiej w 1149 r. przykuł znaczącą uwagę w historiografii, np. vide: A. Linder, „*Like Purest Gold Resplendent*”: the Fiftieth Anniversary of the Liberation of Jerusalem, „*Crusades*” 2009, 8, s. 31–51; idem, *A New Day, New Joy: the Liberation of Jerusalem on 15 July 1099*, w: *L’idea di Gerusalemme nella spiritualità cristiana del medioevo*, red. W. Brandmüller, Vatican 2003, s. 46–64; S. John, *The ‘Feast of the Liberation of Jerusalem’: remembering and reconstructing the First Crusade in the Holy City, 1099–1187*, „*Journal of Medieval History*” 2015, 41, 4, s. 409–431; M.C. Gaposchkin, *The Feast of the Liberation of Jerusalem in London, British Library Additional ms. 8927 Reconsidered*, „*Mediaeval Studies*” 2015, 77, s. 127–181; S. Salvadó, *op. cit.*, s. 403–420.

⁸⁶ Na temat tzw. duchowości krucjatowej vide: C. Morris, *The Sepulchre of Christ and the Medieval West*, Oxford 2005; W. Purkis, *Crusading Spirituality in the Holy Land and Iberia, c.1095–c.1187*, Woodbridge 2008.

⁸⁷ BB, nr 62, s. 156; UKJ, nr 128, s. 297: „confratribus meis”.

i trzydziestych XII w.⁸⁸ Niemniej brak w nim wzmianek o przyjęciu do grona konfratrów ofiarodawców m.in. tej miary co Eustachy Grenier, senior Cezarei (1101–1123), Sydonu (1111–1123) oraz, podobnie jak Wilhelm z Bures, konetabl i bajlif (regent) Królestwa Jerozolimy (1123) czy też syn Eustachego, Walter Grenier, pan Cezarei (1123–ok. 1154)⁸⁹. Stosując analogię do dokumentu donacji Wilhelma z Bures, wydaje się to prawdopodobne, że obaj przedstawiciele rodu Grenier mogli być współbraćmi Bożego Grobu, aczkolwiek w świetle zachowanej podstawy źródłowej nie można tego stwierdzić z całą stanowczością.

Następnym przykładem jest Adelajda, wdowa po Hugonie Embriaco, panie Gibeletu (1109–1134/1135), czyli położonego w Hrabstwie Trypolisu antycznego Byblos⁹⁰. Adelajda w dokumencie datowanym na okres 25 grudnia 1134 r. – 24 grudnia 1135 r. przekazuje kanonikom Grobu Bożego corocznie 120 *rotulae* oliwy i 12 bizantów w zamian za przyjęcie jej zmarłego męża i wszystkich ich synów „do wspólnoty i modlitw oraz braterstwa” („in [...] consortio et orationibus ac fraternitate”), a także za rokroczną mszę w dniu 6 października za nieżyjącego już Hugona⁹¹. W dyplomie imiennie wymieniony został tylko jeden męski potomek Adelajdy, czyli Wilhelm – następca Hugona Embriaco – jako senior Gibeletu. Natomiast liczby pozostałych synów można się tylko domyślać, choć musiał być jeszcze co najmniej jeden, skoro pada stwierdzenie „wszystkich moich synów”, wykluczające jedynactwo Wilhelma⁹². Interesujące jest, iż Hugon został przyjęty do wspólnoty bożogrobców dopiero po swojej śmierci, na co wyraźnie (i to kilkakrotnie) wskazuje dokument. Mianowicie Adelajda przedstawia się jako była żona Hugona („uxor que fui Hugonis Embriaci”), a z samej treści wiadomo, iż musiał on niedawno umrzeć. Motywując wystawienie dyplomu, w którym wskazane jest przede wszystkim dobro duchowe wystawczyni oraz jej bliskich, w przypadku Adelajdy i jej synów użyto rozbudowanego zwrotu „pro salvatione mea ac filiorum meorum et pro animabus nostris”, podczas gdy w stosunku do jej męża pada tylko określenie „pro anima domini ac mariti mei”. Natomiast dziękując za dopuszczenie rodziny do grona współbraci kanoników Grobu Bożego, w tekście w odniesieniu do Hugona mówi się o nim jako o „duszy mojego

⁸⁸ BB, nr 42, s. 118; UKJ, nr 238, s. 438–442.

⁸⁹ Więcej o rodzie Grenier vide: J.L. La Monte, *The Lords of Caesarea in the Period of the Crusades*, „Speculum” 1947, 22, 2, s. 145–161.

⁹⁰ O senioracie Gibeletu i rodzie Embriaco vide: K.J. Lewis, *The Counts of Tripoli and Lebanon in the Twelfth Century. Sons of Saint-Gilles*, London–New York 2017, s. 54–55, 86–89, 207.

⁹¹ BB, nr 84, s. 193–194.

⁹² *Ibidem*, s. 194: „omnes filios meos”.

męża" („animam mariti mei")⁹³. Jest to więc przypadek wyjątkowy pośmiertnego konfratra, ukazujący transcendentne rozumienie wspólnoty duchowej, do której można wejść także i po śmierci, jeśli takie życzenie wyrażą najbliżsi⁹⁴. Zastanawia również, że wspomniane zostało przyjęcie do konfraterni tylko Adelajdy, synów i zmarłego męża, podczas gdy na dokumencie pojawia się informacja o córkach pary seniorów Gibeletu („ut filiorum ac filiarum nostrarum ipsa die commemorationem de illorum animabus faciant")⁹⁵. Gdyby przyjąć, że w tym miejscu nie chodzi tylko o uczczenie pamięci zmarłych z rodziny, zarówno córek, jak i synów, to trudno byłoby wyjaśnić dlaczego więc i one, choć ich matka dołączyła do konfraterni Grobu Bożego, nie dołączyły do wspólnoty kanoników. Przeszkodą nie byłaby z pewnością płeć, co potwierdza przykład samej Adelajdy, ale także i co najmniej jeszcze dwóch innych kobiet-współsióstr bożogrobców, już wcześniej uchwytnych w źródłach⁹⁶. Można się zatem domyslać, że córki pana Gibeletu zmarły w młodym wieku i dlatego tylko jego pozostali przy życiu synowie znaleźli się w gronie współbraci kapituły.

Ostatnim ze znanych przedstawicieli konfratrów Bożego Grobu rekrutujących się z najwyższych elit Outremer jest Hugon z Ibelinu (ok. 1130–ok. 1169–1171), senior ar-Ramli. Był on najstarszym synem Barisana, założyciela najpotężniejszego rodu możnowładczego w historii Królestwa Jerozolimy, znanego pod nazwą Ibelinów, oraz Helvis, spadkobierczyni Baldwina, kasztelana ar-Ramli⁹⁷. Zauważyć można, że w latach 1155–1160 Hugon przeprowadził z bożogrobcami kilka transakcji polegających na zamianie czy też sprzedaży ziemi znajdującej się wcześniej w posiadaniu jego rodziny. Nie szczędził również aktów pobożnej donacji⁹⁸. Transakcje

⁹³ *Ibidem*, s. 194.

⁹⁴ Vide: O.G. Oexle, *Obcowanie żywych i umarłych. Rozważania o pojęciu „memoria", w: Społeczeństwo średniowiecza. Mentalność – grupy społeczne – formy życia*, Toruń 2000, s. 13–44.

⁹⁵ BB, nr 84, s. 194.

⁹⁶ *Ibidem*, nr 97, s. 214–215; nr 98, s. 215–216; nr 99, s. 217–128.

⁹⁷ Na temat rodu Ibelinów i ich początków, np. vide: H.E. Mayer, *Carving Up Crusaders: the Early Ibelins and Ramlas*, w: *Outremer. Studies in the history of the Crusading Kingdom of Jerusalem presented to Joshua Prawer*, red. B.Z. Kedar, H.E. Mayer, R.C. Smail, Jerusalem 1982, s. 101–118; H.E. Mayer, *The Origins of the Lordships of Ramla and Lydda in the Latin Kingdom of Jerusalem*, „*Speculum*" 1985, 60, 3, s. 537–552; W. Rüdte De Collenberg, *Les Premiers Ibelins*, „*Le Moyen Âge*" 1965, 71, 3, s. 433–474; też vide: J. Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174–1277*, London 1973.

⁹⁸ BB, nr 50, s. 134–136; UKJ, nr 281, s. 506; BB, nr 51, s. 136–138; UKJ, nr 297, s. 524–525; BB, nr 53, s. 140–142; vide: A. Gutgarts, *Frankish*, s. 150.

te następnie potwierdzali Melisanda, Baldwin III i Amalryk⁹⁹. Pierwszy dyplom, zawierający informację o sprzedaży bożogrobcom przez seniora ar-Ramli posiadłości ziemskich za kwotę 7000 bizantów, został wystawiony 14 stycznia 1155 r.¹⁰⁰ Nie pojawia się na nim żadna sugestia świadcząca o dołączeniu przez Hugona z Ibelinu do konfraterni Bożego Grobu. Natomiast na dokumencie z około 1 września – 24 grudnia 1158 r. senior ar-Ramli po raz pierwszy określa kanoników mianem swoich współbraci („*fratribus meis Sancti Sepulcri canonicis*”)¹⁰¹. Wskazany dyplom związany jest z koniecznością zapłacenia przez Hugona okupu za uwolnienie z niewoli, do której dostał się w bitwie pod Banijasem z 1157 r.¹⁰² Wydaje się zatem niemal pewne, że w okresie między 14 stycznia 1155 r., czyli datą wcześniejszej transakcji z bożogrobcami, gdzie jednak senior ar-Ramli nie figuruje jako współbrat, a wystawieniem dyplomu z 1158 r., Hugon został konfratrem kanoników Bożego Grobu. Wydaje się, że można wskazać dwie potencjalne, aczkolwiek niewykluczające się motywacje. Senior ar-Ramli mógł nawiązać bliskie kontakty z bożogrobcami już w czasie pierwszej transakcji, jaką z nimi przeprowadził. Kapituła Grobu Bożego była bowiem bogatą instytucją, dysponującą rezerwami finansowymi, które następnie okazały się niezbędne warstwie rycerskiej Królestwa Jerozolimy w trudnych czasach nieustających walk i kampanii militarnych. Z drugiej strony bliskie związki Hugona z Ibelinu mogły wynikać z chęci wywiązania się z wymuszonego koniecznością zobowiązania zapłaty okupu i poszukiwaniem gotówki – w dyplomie jest mowa o sprzedaży dwóch wsi wraz z przyległościami za niebagatelną kwotę 3000 bizantów – którą zapewniła mu znana wcześniej instytucja. Status konfratry mógł więc ułatwić szybkie pozyskiwanie potrzebnych funduszy, a jednocześnie kanonicy Bożego Grobu pozyskiwali potężnego sprzymierzeńca. Hugon z Ibelinu wkrótce zaczął okazywać co raz

⁹⁹ Królewskie potwierdzenia nadań dla bożogrobców vide: BB, nr 37, s. 105–106; UKJ, nr 188, s. 371–373 (Melisanda, 1155 r.); BB, nr 41, s. 113–115; UKJ, nr 233, s. 427–431 (Baldwin III, 1155 r.); UKJ, nr 239, s. 443 (Baldwin III, 1155 r.); BB, nr 44, s. 121–122; UKJ, nr 255, s. 465–466 (Baldwin III, 1160 r.); BB, nr 45, s. 123–127; UKJ, nr 258, s. 470–474 (Baldwin III, 1160). Natomiast Amalryk wydawał dokumenty dla Grobu Bożego jeszcze jako hrabia Askalonu, vide: BB, nr 50, s. 134–136; UKJ, nr 281, s. 506–507 (1155 r.); UKJ, nr 282, s. 507–511 (1155 r.); nr 288, s. 516 (1155 r.); BB, nr 51, s. 136–138; UKJ, nr 297, s. 524–525 (1158 r.); BB, nr 47, s. 129–130; UKJ, nr 298, s. 525–528 (1158 r.); nr 301, s. 528–529 (1160 r.); nr 303, s. 529 (1160 r.).

¹⁰⁰ BB, nr 50, s. 134–136; UKJ, nr 281, s. 506.

¹⁰¹ BB, nr 51, s. 136–138; UKJ, nr 297, s. 524–525.

¹⁰² WT, XVIII, 14, s. 831; starcie znane również jako bitwa nad Brodem Jakuba lub nad jeziorem Méron/Huleh, ‘Ain al-Mallaha, vide: M. Ehrlich, *The Battle of ‘Ain al-Mallaha, 19 June 1157*, „*Journal of Military History*” 2019, 83, 1, s. 31–42.

większe łaski zgromadzeniu. Z okresu około 25 grudnia 1159 r. – 26 lipca 1160 r. zachował się dokument świadczący o przekazaniu przez Herberta, opata klasztoru św. św. Józefa i Habakuka, dóbr w Bethel (Baytin) i Beze (Izza), wraz ze zbudowaną przez zgromadzenie kaplicą, na rzecz kanoników regularnych Grobu Bożego. Transakcja dokonała się na polecenie patriarchy oraz na prośbę Hugona z Ibelinu (*domini Hugonis precibus*), który w zamian przekazał klasztorowi św. św. Józefa i Habakuka inne dobra w okolicy Mirabel¹⁰³. Kolejny dyplom związany z tą samą sprawą, z około 25 grudnia 1159 r. – 31 sierpnia 1160 r., potwierdza znakomite relacje, które zaczęły łączyć Hugona z Ibelinu i bożogrobców¹⁰⁴. W uzasadnieniu wystawienia dokumentu, przekazującego Grobowi Bożemu ziemie odstąpione wcześniej przez klasztor św. św. Józefa i Habakuka, senior ar-Ramli składa podziękowania kanonikom za pomoc okazaną mu w wydostaniu się z niewoli¹⁰⁵. Hugon z Ibelinu przy tym dwukrotnie przywołuje informację, że jest współbratem bożogrobców, wyraźnie wskazując, iż to istotna wiadomość dla jego środowiska i odbiorców wiadomości. Niestety w materiale źródłowym brak dalszych przekazów świadczących o związkach braterstwa łączących Ibelinów z kanonikami Bożego Grobu. Natomiast fakt, że jeden z pierwszych przedstawicieli najpotężniejszego rodu w Outremer był hojnym darczyńcą zgromadzenia i członkiem bractwa, świadczy o istotnej roli, jaką odgrywali bożogrobcy w kulturze politycznej i religijnej Królestwa Jerozolimy. Przypadek seniora ar-Ramli dowodzi również, że kanonicy potrafili poprzez transakcje majątkowe nawiązywać trwałe związki z przedstawicielami elit.

W podobnej sytuacji co Hugon z Ibelinu znalazł się inny przedstawiciel rycerstwa w Outremer, Jan Gotmann, najpewniej potomek Gotmanna z Brukseli¹⁰⁶. W bitwie pod Banijasem z 1157 r. dostał się do muzułmańskiej niewoli i zobowiązany był zapłacić sowity okup¹⁰⁷. Dokument z 3 grudnia 1161 r. poświadcza sprzedaż przez Jana Gotmanna pięciu wsi (*casalia*) za łączną kwotę 1400 bizantów bożogrobcom, których określa jako „panów i braci moich, kanoników kościoła Grobu Pańskiego”¹⁰⁸.

¹⁰³ BB, nr 52, s. 139–140.

¹⁰⁴ BB, nr 53, s. 140–142.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 141: „et pro magno a fratribus meis ecclesiae Sancti Sepulcri canonicis in captionis meae liberatione mihi collato beneficio”.

¹⁰⁶ Jednego z krzyżowców pierwszej krucjaty, członka hufca Gotfryda z Bouillon, vide: A.V. Murray, *The Crusader*, s. 102, 113, 167–170, 205.

¹⁰⁷ WT, XVIII, 14, s. 831: wymieniony przez kronikarza jako *Iohannes Gomanus*.

¹⁰⁸ BB, nr 88, s. 201–203; UKJ, nr 265, s. 489–490: „dominis et fratribus meis ecclesie Dominici Sepulcri canonicis”; też vide: A. Gutgarts, *Frankish*, s. 150–151. Zwrot *dominis meis* pojawiający się na dokumencie niekoniecznie musi oznaczać stosunek lenny, skoro Jan Gotmann był bezpośrednim wasalem króla.

Widocznie więc we wskazanym przypadku zaszła podobna motywacja, jak u Hugona z Ibelinu, który w momencie potrzeby zwrócił się do instytucji dysponującej gotówką, stając się jednocześnie, zapewne przy okazji zawierania i negocjowania warunków transakcji, konfratrem zgromadzenia. Warto zaznaczyć, że choć Jan Gotmann jest bliżej nieznaną postacią, to trzeba zaliczyć go do bogatego rycerstwa Królestwa Jerozolimskiego. Na jego posiadłości składało się pięć wsi, które był w stanie sprzedać w niesprzyjających okolicznościach, a z pewnością nie były to jego jedyne dobra. Koligacje rodzinne wiązały go z możliwym rodem Grenierów, gdyż jego córka Elżbieta (lub Izabela) była żoną Hugona, seniora Ceza-rei (ok. 1149/1154–1168/1174)¹⁰⁹. Prawdopodobne także, że to jego syn, Ancherius, świadcował na dokumencie Baldwina z Ibelinu dla Szpitala św. Jana w Jerozolimie w 1165 r., co dowodzi dużego autorytetu rodziny w kręgach najwyższych warstw Królestwa Jerozolimy¹¹⁰. Warto jeszcze wskazać, że Jan Gotmann był bezpośrednim wasalem monarchy. Stąd też na dokumencie dla bożogrobców pojawia się informacja, że Baldwin III polecił i zatwierdził sprzedaż wymienionych wsi, ponieważ były one podległym mu lennem¹¹¹.

Nie tylko jednak monarchowie i ich bezpośredni lennicy dołączali do bractwa Bożego Grobu. W przynajmniej dwóch przypadkach wskazać można przedstawicieli wywodzących się z najmniej opracowanej w literaturze przedmiotu warstwy społeczeństwa Outremer, tj. z szeregów *sergents*. Byli oni zobowiązani do służby zbrojnej, dzierżyli lenna, co odróżniało ich od *burgesses*, a jednocześnie nie określano ich w źródłach jako *milites*. Zdaje się, że najtrafniej byłoby definiować *sergents* pojemnym terminem „drobnego rycerstwa”¹¹². Pierwszą wzmiankę o postaci rekrutującej się ze wskazanej warstwy można datować na okres 25 grudnia 1128 r. – 31 sierpnia 1129 r. Jest to Piotr de Sancto Lazaro (z Betanii), wymieniony jako *frater Dominici Sepulcri*¹¹³. Wskazany dokument daje interesujący wgląd w funkcjonowanie kapituły Grobu Bożego. Kiedy bowiem

¹⁰⁹ Cf. *Fragment d'un cartulaire de l'ordre de Saint-Lazare, en Terre Sainte*, wyd. A. de Marsy, „Archives de l'Orient Latin” 1884, 2, nr 18, s. 136–137; RRH, nr 361, s. 95.

¹¹⁰ *Cartulaire général de l'Ordre*, nr 340, s. 238–239; RRH, nr 419, s. 109.

¹¹¹ BB, nr 88, s. 202; UKJ, nr 264, s. 486–489; nr 307, s. 533; RRH, nr 368, s. 97: „consilio et consensu domini regis Balduini, de cuius feodo fuit presentis venditionis possessio”.

¹¹² Szczególny przypadek rodziny z lenna *Sanctus Lazarus* (Betanii) pozwala dokonać rozróżnienia pomiędzy przedstawicielami *burgesses* a *sergents*, choć może ono budzić wątpliwości w klasycznym ujęciu J. Prawera (idem, *Crusader*, s. 312–313), aczkolwiek kierując się definicją M. Nadera, pomiędzy przedstawicielami tych poszczególnych warstw istotną różnicą jest posiadanie lub nie *feudum*, które dzieli rycerstwo (w tym też drobne) od *burgesses* (vide: M. Nader, *op. cit.*, s. 1–10).

¹¹³ BB, nr 65, s. 160–161; RRH, nr 128, s. 30–31.

Piotr zmarł, jego żona oraz nieletnia córka – widoczne świadectwo, że był on osobą świecką i łacińskie wyrażenie *frater* w tym przypadku oznacza konfratę bożogrobców – poprosiły o możliwość pozostawienia im lenna, *feodum Sancti Lazari*, tj. Betanii¹¹⁴, dopóki córka nie wyjdzie za mąż, po czym służba należna za lenno została by wznowiona¹¹⁵. Natomiast gdy córka osiągnęła wiek odpowiedni do zamążpójścia, kanonicy chcieli wydać ją za mąż za swojego wychowanka również o imieniu Piotr (*nostro nutrito famulo*)¹¹⁶. Niemniej jej matka była temu stanowczo przeciwna, ponieważ nie chciała stracić w czasie swojego życia lenna, skąd płynęło jedno ze źródeł jej utrzymania. Przeprowadzona wraz z matką, ojczymem (*victricus*), męskimi opiekunami (*patrini*) i innymi świeckimi przed patriarchę Stefana i kapitułę, córka oświadczyła, że woli żebrać, niż wyjść za mąż wbrew woli matki. Zaproponowała więc zwrot lenna kanonikom pod warunkiem, że jej matka i ojczym będą nadal z niego korzystać aż do końca swojego życia. Poprosiła także o opiekę nad jedynym synem matki i jej drugiego męża po ich śmierci, na co bożogrobcy przystali¹¹⁷. Dokument wskazuje więc, że kanonicy Grobu Bożego mieli własnych lenników, zobowiązanych do służby, a także wychowywali chłopców, których niekoniecznie szykowali do kariery duchowej, o czym świadczy przypadek Piotra, mającego w myśl pierwotnych planów stać się ich lennikiem. Przy całej złożoności sprawy warto zaobserwować, że kanonicy interesowali się rodziną ich zmarłego konfratę, zezwalając na dzierżenie lenna wdowie po nim i ich nieletniej córce. Zmarły Piotr de Sancto Lazaro (z Betanii), wnioskując po statusie relacji, najpewniej wywodził się z warstwy *sergents*, nie zaś z *burgesses*, skoro był zobowiązany do służby i dzierżył *feudum*¹¹⁸. Jak zauważa H.E. Mayer, lenno Betanii musiało być sporej wielkości, gdyż bożogrobcy zrobili więcej, niż było to konieczne, aby po śmierci Marii i jej męża na stałe dostać je w swoje ręce¹¹⁹. Najpewniej spośród takich właśnie lenników Grobu Bożego, jak Piotr i jemu podobni, było rekrutowanych

¹¹⁴ Betania była popularnie znana jako Św. Łazarz (*Sanctus Lazarus*, al-‘Eizariya, etc.) ze względu na swoje powiązanie z opowieścią z Ewangelii św. Jana o wskrzeszeniu Łazarza przez Jezusa Chrystusa (J 11.1–46).

¹¹⁵ Vide: J. Prawer, *Crusader*, s. 313; sprawę Piotra oraz jego bliskich i ich związków z kapitułą Grobu Bożego szczegółowo przedstawił H.E. Mayer, vide: idem, *Ehe und Besitz im Jerusalem der Kreuzfahrer*, w: *The Crusades and Their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton*, red. J. France, W.G. Zajac, Aldershot 1998, s. 155–167; też vide: C. Tischler, *op. cit.*, s. 164–166.

¹¹⁶ BB, nr 65, s. 160; na temat *famuli* Grobu Bożego vide: K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 69, 74–75; J. Prawer, *Crusader*, s. 312–313.

¹¹⁷ BB, nr 65, s. 160–161.

¹¹⁸ Inaczej J. Prawer, *Crusader*, s. 313; C. Tischler, *op. cit.*, s. 76–91.

¹¹⁹ H.E. Mayer, *Ehe*, s. 157.

500 zbrojnych, o których pisze Jan z Ibelinu, jako o zobowiązaniu militarnym kanoników wobec Królestwa¹²⁰.

Z kolei na dokumencie datowanym na 31 sierpnia 1130–1133 r. potwierdzenie znajduje przyjęcie do konfraterni kanoników Bożego Grobu Bernarda z Bourges (*Bituricensis*), pojawiającego się w źródłach również jako Bernard z Châteauroux (*castelli Radulphi*), oraz jego żony Ahoys, znanej także jako Haoisa, Havidis¹²¹. Na podstawie zachowanych relacji można stwierdzić, że byli to przedstawiciele *burgesses*. Jasno dowodzi tego lista świadków na dokumencie z 1135 r., gdzie Bernard z Bourges (*Bituricensis*) został wymieniony wraz z innymi osobami zaraz po kanonikach, pojawiając się tuż po zwrocie *De burgensibus*¹²². W każdym razie Bernard i jego żona dokonują donacji domu położonego w Jerozolimie w okolicy bramy św. Szczepana (inaczej zwana bramą Lwów) i posiadanego majątku ziemskiego w zamian za dożywotnią rentę. Zamiar swój uzasadniają nie tylko stałą formułą dewocyjną (*pro salute nostra et parentum nostrorum*), ale i wyrażeniem o nawiązaniu, dzięki Boskiej łasce, związków braterstwa z kanonikami Grobu¹²³. Więzy te potwierdza także wzmianka, że ze względu na nawiązane relacje, Bernard i jego żona będą trzy razy w roku, na Boże Narodzenie, Wielkanoc i święto zdobycia Jerozolimy, otrzymywać jeden dzban wina wraz z dwoma chlebami¹²⁴. Przyjęcie Bernarda i jego żony do grona konfratrów Grobu Bożego (*in fraternitate nostra susceptis*), jak i poczynione ustalenia zostały następnie potwierdzone w osobnym dokumencie przez Piotra, przeora bożogrobców (1130–1151)¹²⁵. Najprawdopodobniej motywacją Bernarda i Ahoys była chęć zapewnienia sobie ugruntowanego bytu, bowiem przekazując posiadany majątek otrzymywali gwarantowane wyżywienie i opiekę aż do śmierci. Można się domyslać, że para ta albo nie miała dzieci, albo nie dożyły one do początku lat trzydziestych XII w.

¹²⁰ John of Ibelin, *op. cit.*, 239, s. 615.

¹²¹ BB, nr 70, s. 167–168; nr 95, s. 212–213; nr 98, s. 215–216; nr 99, s. 217–218; nr 101, s. 219–220.

¹²² *Ibidem*, nr 102, s. 222.

¹²³ *Ibidem*, nr 98, s. 215–216: „ecclesiae Sancti Sepulcri et eiusdem canonicis, eorum Dei gratia fratres effecti”.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 216: „unam vini cum duobus panibus ob fraternitatis recordationem habendam permiserunt”. Warto nadmienić, że jest to najpewniej forma *caritas* otrzymywanego przez każdego z (współ)braci z okazji święta, a więc sposób na zaznaczenie i podkreślenie braterskiej więzi.

¹²⁵ *Ibidem*, nr 99, s. 217.

Warto nadmienić, że Bernard i jego żona Ahoys są obecni w źródłach między 1125 a 1138 r., biorąc udział w transakcjach z Bożym Grobem¹²⁶. W dyplomie z 15 marca 1135 r. sprzedają bożogrobcom kolejny dom położony wewnątrz murów Jerozolimy¹²⁷, który następnie wraz z jeszcze jedną nieruchomością kanonicy odsprzedali pewnej Petronilli, za kwotę 440 bizantów, aby służył jako szpital dla pielgrzymów z Królestwa Węgier¹²⁸. Kanonicy Grobu Bożego zachowali sobie prawo pierwokupu, a Petronilli z Węgier (*mulieri Ungarice*) zagwarantowali równowartość dziennej racji żywieniowej w refektarzu dla czterech mężczyzn. Niemniej, jako współsiostra (*sicut soror ecclesiae*) Grobu Bożego, odstąpiła dwie przydzielone jej racje w ramach pobożnego daru swoim braciom¹²⁹. Petronilla z Węgier z pewnością wywodziła się z wysokich warstw społecznych, skoro była w stanie przybyć do Ziemi Świętej i wyłożyć niebagatelną kwotę na stworzenie szpitala dla węgierskich pielgrzymów. Musiała podróżować ze znacznym orszakiem, gdyż na dokumencie pojawiają się takie postaci jak eremici Kosmas i Bonifacy (*Chosmas Ungaricus heremita, Bonifatius socius eius*) oraz archidiakon Szymon (*Symeon Ungaricus archidiaconus*), najpewniej należące do jej świty lub też z nią podróżujące¹³⁰. Petronilla jest pierwszą poświadczoną kobietą spoza szeroko rozumianego obszaru kultury francuskiej, która była konfraterką bożogrobców.

Kolejną współsiostrą kanoników była Mabilia. Na dokumencie z 25 czerwca 1132 r. oddała się pod opiekę bożogrobców i w zamian za 170 bizantów wraz z wyżywieniem do końca życia przekazała im dom wraz z ogrodem oraz znajdującą się tam cysterną¹³¹. Z treści wystawionego dokumentu można wnosić, że była już w co najmniej dojrzałym wieku, bowiem wzmiankuje swoich bliskich, tj. męża i syna (najprawdopodobniej zmarłych), prosząc o zbawienie ich dusz, jak i swojej własnej („pro redemptione animae mariti mei et filii mei et animae mee”), oraz przekazując informacje o swoim, nie za dobrym, stanie fizycznym („pro [...] corporis inopia relevanda”)¹³². Na dokumencie kanonicy Grobu Bożego zostali określani jako „moi współbracia i panowie”¹³³. Oprócz

¹²⁶ Po raz pierwszy pojawiają się na dokumencie z około końca kwietnia i przed 11 VI 1125 r.; vide: H.E. Mayer, *Von der Cour des Bourgeois zum öffentlichen Notariat: Die freiwillige Gerichtsbarkeit in den Kreuzfahrerstaaten*, Wiesbaden 2016, nr 1, s. 218–221; RRH, nr 110, s. 27.

¹²⁷ BB, nr 80, s. 167–168.

¹²⁸ *Ibidem*, nr 101, s. 220.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ *Ibidem*, nr 97, s. 214–215; vide: J. Prawer, *Crusader*, s. 299; C. Tischler, *op. cit.*, s. 48–49; A. Gutgarts, *Frankish*, s. 192.

¹³² BB, nr 97, s. 214–215.

¹³³ *Ibidem*, s. 215: „confratribus et dominis meis”.

więc literalnego potwierdzenia związków braterstwa łączących Mabilię z bożogrobcami zwraca uwagę określenie ich przez kobietę „moimi panami”¹³⁴. Prawdopodobnie nie jest to wzmianka o związku lennym na wzór tego łączącego Piotra de Sancto Lazaro (z Betanii) z bożogrobcami, a raczej stwierdzenie statusu Mabilii, znanego też z późniejszych spisów, jako osoby płacącej czynsz za zajmowanie nieruchomości należącej do kanoników¹³⁵. Być może było to również określenie świadczące o istniejącej już wcześniej współpracy pomiędzy bożogrobcami a Mabilią, która rozpoczęła się przed momentem transakcji i, jak można wnioskować z dalszych przesłanek, trwała również po niej¹³⁶. W każdym razie donacje Mabilii oraz Bernarda i jego żony Ahoys zostały następnie, około 1137–1138 r., potwierdzone jako posiadłości Grobu Bożego przez króla Fulka¹³⁷. Prawdopodobnie jest to ostatnia źródłowa wzmianka, z której można wnosić, że co najmniej Mabilia wciąż żyła, nazwa wymienionej nieruchomości nosi bowiem jej imię, tj. *domum Mabiliae*, aczkolwiek ta nazwa była w użyciu przez następne kilkadziesiąt lat, kopiowana z dokumentu na dokument¹³⁸. Wymieniony w królewskim dyplomie *domum Bernardi Bursarii* może z kolei być tożsamy z posiadłością Bernarda z Bourges (Châteauroux), gdyż obie transakcje pomiędzy bożogrobcami a wymienionymi postaciami miały miejsce w podobnym okresie, a sam Bernard pojawia się w źródłach w różnych wariantach zapisu. Co więcej, dom został zakupiony od dwóch wcześniejszych właścicieli, tj. Jerzego Raicusa i Busardusa lub Bursardusa¹³⁹. Posiadłość przypisano więc w dokumencie albo Busardusowi czy Bursardusowi, albo też Bernardowi i doszło do omyłki w zapisie – w każdym razie jest mowa o tej samej posiadłości. Jednocześnie wydaje się, że rozsądnym jest założenie, iż na dokumencie królewskim chodzi o potwierdzenie nadań z ostatnich lat, a to Bernarda z Bourges (Châteauroux) i jego żony Ahoys ma najbliższe względem niego poświadczenie źródłowe.

Na królewskim dokumencie potwierdzającym posiadłości bożogrobców w Jerozolimie wymieniony został także „dom Rogera brata tychże kanoników”¹⁴⁰. Wyraźnie jest mowa o konfratrze, bowiem we wcześniejszej

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*, nr 33, s. 97.

¹³⁶ C. Tischler, *op. cit.*, s. 48–49; A. Gutgarts, *Frankish*, s. 191–192.

¹³⁷ Nie ma w pełni zgodności co do datacji dokumentu, cf. BB, nr 33, s. 97 (5 lutego–14 lipca 1138 r.), UKJ, nr 139, s. 321 (25 grudnia 1137–14 lipca 1138 r.). Na temat działalności króla Fulka jako władcy ziemskiego w Jerozolimie i jego donacjach na rzecz bożogrobców vide: H.E. Mayer, *King*, s. 179–188.

¹³⁸ BB, nr 97, s. 214–215.

¹³⁹ *Ibidem*, nr 95, s. 213.

¹⁴⁰ BB, nr 33, s. 97; UKJ, nr 139, s. 321: „domum Rogerii fratris eorundem canonicorum”.

partii tekstu wzmiankowane są domy kanoników, czyli Piotra Bernarda (*domum Petri Bernardi canonici*) oraz dwóch Ewwardów (*domum Evrardi canonici, item domum alterius Evrardi canonici*) z klarownym zaznaczeniem ich stanu¹⁴¹. Roger natomiast niezaprzeczenie ma status współbrata kapituły Grobu Bożego. Inne dyplomy królów Jerozolimy pozwalają na dalszą identyfikację postaci oraz określenie jej pozycji. Król Baldwin III dnia 13 lipca 1155 r. wydał w Akce dokument, w którym potwierdzał wcześniejsze nadania poczynione na rzecz kanoników Grobu Bożego od czasów Gotfryda z Bouillon¹⁴². Pojawiają się w nim powtórzone za poprzednimi dyplomami nadania domów, w tym i wzmianka o „domu Rogera de Sancto Lazaro, brata Świętego Grobu”¹⁴³. Najpewniej, na co wskazuje sekwencja treści, gdzie tak jak w dokumencie króla Fulka po domu Mabilii pada informacja o domu Rogera, mowa jest o tej samej postaci¹⁴⁴. Tożsamość postaci potwierdza dalsza dokumentacja, wskazująca, że Roger de Sancto Lazaro (z Betanii), jak i jego rodzina, są postaciami silnie osadzonymi w materiałach zgromadzenia kanoników Grobu Bożego¹⁴⁵. Już bowiem w 1135 r. patriarcha jerozolimski Wilhelm oraz przeor Piotr przywracają mu i jego żonie Marii lenno (*feodum*), pod warunkiem że w ciągu dwóch lat sprzedadzą swój dom w Świętym Mieście i zainwestują wszystko, co mają, w ziemię Grobu Pańskiego, albo w Betanii, albo w Jerozolimie. Natomiast mieli stracić lenno, jeśli nie sprzedaliby i nie zainwestowali uzyskanych funduszy zgodnie ze wskazaniem. Ponadto, gdyby w międzyczasie umarli, to ich majątek miał przejść na bożogrobców¹⁴⁶. Lenno Świętego Łazarza, tj. Betania, pojawia się po raz kolejny w kontekście prozopografii konfratrów Bożego Grobu. Niewielka odległość czasowa dzieląca sprawę Rogera i Marii od tej z 1128/1129 r., w której była mowa o *feudum* Piotra, znajduje swój dalszy ciąg. W 1135 r. Maria wydała swoją córkę, wzmiankowaną w 1128/1129 r., za Bernarda, brata przeora Bożego Grobu, Piotra. Jej pierwszy mąż, Piotr de Sancto Lazaro (z Betanii), podarował ich córce wiano w wysokości 100 bizantów i winnicę¹⁴⁷. Dokument dotyczy także sporu o dom w okolicach *Templum* (meczetu al-Aksa), którego własność została ostatecznie podzielona pomiędzy nieznanego z imienia syna Marii, Marię i jej drugiego męża

¹⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴² BB, nr 42, s. 118; UKJ, nr 238, s. 438–442.

¹⁴³ BB, nr 42, s. 118; UKJ, nr 238, s. 438–442: „domum Rogerii de Sancro Lazaro fratris Sancti Sepulcri”.

¹⁴⁴ Cf. BB, nr 33, s. 97; UKJ, nr 139, s. 321.

¹⁴⁵ H.E. Mayer, *Ehe*, s. 155–167.

¹⁴⁶ BB, nr 100, s. 218–219.

¹⁴⁷ *Ibidem*, nr 102, s. 220–222.

Rogera oraz zięcia Bernarda, mającego przejąć posiadłość po śmierci wszystkich wcześniej wymienionych osób¹⁴⁸. Najpewniej nie jest to jednak dom, który Roger de Sancto Lazaro (z Betanii) i jego żona mieli sprzedać według umowy z 1135 r., a inna posiadłość w samym mieście. Jest bowiem mowa o nieruchomości w okolicach *platea Templi* obok domu przedstawiciela warstwy *burgenses*, Bentulinusa, wymienionego jako świadek dokumentu¹⁴⁹. O ten dom dopiero toczył się spór, własność w całości nie należała do Rogera oraz Marii i raczej słusznie można zakładać, że nie mógł być przedmiotem wcześniejszych ustaleń z bożogrobcami. Ponadto około 1153/1154 r. kanonicy sprzedali wzmiankowany dom Rogera i Marii w okolicy *Templum* wicehrabiemu Jerozolimy Benscelinusowi i jego żonie o imieniu Goda – jak sugeruje H.E. Mayer, tożsamej z córką Piotra i Marii de Sancto Lazaro (z Betanii)¹⁵⁰. Wskazuje to, że wcześniejsi posiadacze musieli już w tym czasie nie żyć, a jednocześnie, że była to inna posiadłość niż ta z umowy z 1135 r.¹⁵¹

W każdym razie, co istotne, w kwestii ustalenia statusu społecznego postaci, zarówno Roger, drugi mąż Marii, a także Bernard, mąż córki Marii, są określanii jako „klienci” (*clientes*), odpowiednio Grobu Bożego i patriarchy jerozolimskiego¹⁵². Wydaje się, że jest to określenie związków lennych łączących Rogera i Bernarda z ich patronami, skoro pierwszy z nich dzierżył *feudum*, a drugi, jeśli nawet wcześniej nie miał własnego lenna, to wszedł w jego posiadanie za sprawą małżeństwa z córką Piotra de Sancto Lazaro (z Betanii). Warto odnotować, że J. Prawer uznaje, iż nie istnieje żadna różnica pomiędzy stosowaniem słów *clientes* a *fratres* czy *confratres* na oznaczenie specjalnego statusu łączącego obdarzoną tym terminem osobą a kapitułą Grobu Bożego¹⁵³. Trudno się z tą opinią zgodzić, gdyż sam badacz zauważa, że *cliens* wyraża pozycję podległości, oznaczając prawdopodobnie pewien rodzaj wasalnego stosunku między ludźmi, którzy nie należeli do stanu rycerskiego¹⁵⁴. Natomiast *fratres* i *confratres* nie mogli oznaczać tego samego, nie tylko semantycznie – jak bowiem w przyjętym przez J. Prawera rozumieniu wyjaśnić współbraterski status monarchów – ale i funkcyjnie: świeccy konfratryzy nie zawsze dzierżyli *feudum*, o którym mowa w przypadku Piotra, Rogera

¹⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁹ *Ibidem*.

¹⁵⁰ Jak wskazuje H.E. Mayer, pierwszy mąż Gody, czyli Bernard, miał w tym czasie już nie żyć, a ona wyszła za swojego sąsiada Bentulinusa, vide: H.E. Mayer, *Ehe*, s. 164.

¹⁵¹ BB nr 114, s. 234–235; H.E. Mayer, *Ehe*, s. 164–165; J. Prawer, *Crusader*, s. 311–312.

¹⁵² BB, nr 102, s. 221.

¹⁵³ J. Prawer, *Crusader*, s. 312–313.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 313.

i Bernarda. W większości znanych przypadków nie było mowy o żadnych więziach wasalnych pomiędzy bożogrobcami a ich konfratrami. Zdaje się, że J. Prawer rozszerzył więc przykład *clientes* Grobu Bożego na szerszą grupę społeczną współbraci zgromadzenia.

W kontekście badań izraelskiego historyka warto również zwrócić uwagę na wątpliwości zgłaszane przezeń w ustaleniu pozycji dzierżących lenna. J. Prawer stwierdza bowiem, że ludzie, którzy posiadali *feudum* z nadania bożogrobców, z pewnością nie byli rycerzami¹⁵⁵. Mieli natomiast być „małymi ludźmi” (*small people*), nieposiadającymi ziemi spełniającej wymogi klasy rycerskiej. J. Prawer wysnuwa uprawniony wniosek, że najprawdopodobniej takie drobne lenna służyły uposażeniu 500 zbrojnych – określanych jako *sergents* – których kapituła Grobu Bożego miała wystawiać na czas wojny w obronie Królestwa Jerozolimy¹⁵⁶. Zauważyć można pewną znaczącą różnicę w powinnościach zbrojnych pomiędzy przedstawicielami *burgesses* a uchwytnymi w królewskich asyżach (*Assises*) *sergents*. Tych ostatnich właściwie można sklasyfikować jako drobnych rycerzy (ze świadomością płynności terminu), gdyż są oni zobowiązani do pełnienia służby i stawiania na wezwanie na kampanie zbrojne, a w dodatku posiadają *feudum*. Ponadto w myśl ujmującej istotę warstwy *burgesses* M. Nadera przynależeli do niej osadnicy łacińscy, którzy nie posiadali lenna, mieli natomiast posiadłości na prawie określanym jako tzw. *borgesie*¹⁵⁷. Jest to więc zasadnicza różnica, która pozwala odróżnić przedstawicieli szeroko pojętego rycerstwa od innych osadników łacińskich w Ziemi Świętej. Przykład rodu z lenna Św. Łazarza/Betanii świadczy więc o tym, że od lat dwudziestych i trzydziestych XII w. do konfraterni kanoników Bożego Grobu zaczęli być przyjmowani przedstawiciele szeroko rozumianego drobnego rycerstwa. Można również zauważyć, że różnica między warstwą *burgesses* a *sergents* była dość płynna, aczkolwiek stanowiła pewien wyróżnik społeczny.

Nie wszystkie transakcje i związki bożogrobców z ich konfratrami są tak dobrze oświetlone źródłowo jak przypadek rodziny Piotra de Sancto Lazaro (z Betanii). Na przykład na dokumencie z około 1144/1145 r. pojawia się informacja o kobiecie imieniem Odierda, mieszkance wsi *Mahumeria* (obecnie al-Bira)¹⁵⁸. Podarowała ona kanonikom winnicę, zostając przy

¹⁵⁵ J. Prawer, *Crusader*, s. 313.

¹⁵⁶ *Ibidem*; John of Ibelin, *op. cit.*, 239, s. 615: „Le chapitle dou Sepulcre doit sergens. v.c.”.

¹⁵⁷ M. Nader, *op. cit.*, s. 1–10.

¹⁵⁸ Więcej na temat al-Biry vide: D. Pringle, *Magna Mahumeria (al-Bîra): the Archaeology of a Frankish New Town in Palestine*, w: *Crusade and Settlement. Papers reads at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and presented to R.C. Smail*, red. P.W. Edbury, Cardiff 1985, s. 147–167.

tym ich współsiostrą (*soror conventus Sancti Sepulcri*)¹⁵⁹. Są to właściwie jedyne o niej informacje, potwierdzające jej status *burgesses*, jako mieszkanki wsi nadanej kapitule Bożego Grobu jeszcze przez króla Baldwina I¹⁶⁰.

Kolejny mieszkaniec miejscowości Mahumeria, Robert Porcher (*Porcarius*), w dyplomie datowanym na 25 grudnia 1154 r. – 31 sierpnia 1155 r. przekazał kanonikom Grobu Bożego „siebie samego oraz wszystko, co posiada i może posiadać” („*dono me ipsum et omnia quecumque habeo, vel deinceps habere potero*”)¹⁶¹. Znaczenie oddania samego siebie wyjaśnia dalszy dokument z ok. 1158–1159 r. Przeor Amalryk wylicza w nim zamiany posiadłości dokonane w poprzednich latach w wiosce Mahumeria, wymieniając przy tym wcześniejszych darczyńców. Wśród nich pojawia się Robert Porcher, określony mianem współbrata (*frater Robertus Porcarius*)¹⁶². Można stąd wnosić, że w dyplomie z ok. 1154–1155 r. wstąpił on do grona konfratrów kanoników Bożego Grobu, a zwrot *dono me ipsum* należy rozumieć jako widoczne tego świadectwo. Wskazane nadanie z ok. 1159 r. stało się obiektem sporu pomiędzy bożogrobcami a Baldwinem z Tournai (*de Tornaco*), bratem Roberta, który wysunął swoje roszczenia do spadku po niedawno zmarłym członku rodziny¹⁶³. Spór zakończył się, gdy Baldwin zrezygnował z wszelkich pretensji związanych z dziedzictwem po bracie, a co więcej, zagwarantował kanonikom udział w posiadanych przez niego dobrach po własnej śmierci¹⁶⁴. Jednocześnie został przyjęty do grona konfratrów kanoników Grobu Bożego, co zostało potwierdzone uroczystą formułą: „Niech będzie wszystkim wiadome, że przeor Amalryk i pozostali kanonicy Świętego Grobu przyjmują Baldwina z Tournai do swojego współbraterstwa”¹⁶⁵. Można się tylko domyślać kontekstu zawartej umowy, aczkolwiek spór skończył się pełną kapitulacją Baldwina, którego roszczenia zostały określone jako niesłuszne¹⁶⁶.

Ponadto dokument Amalryka I z 16 lipca 1164 r., zawierający potwierdzenie nadań na rzecz kanoników Grobu Bożego z czasów jego poprzedników na tronie Jerozolimy, wspomina o nadaniu ogrodu Ma-inarda de Portu (z Porto?) przez jego syna Rajmunda, gdy ten wstępował do konfraterni bożogrobców (*in conversione sua factus frater Dominici*

¹⁵⁹ BB, nr 67, s. 163–164.

¹⁶⁰ UKJ, nr 66, s. 200–201.

¹⁶¹ BB, nr 105, s. 235–236.

¹⁶² *Ibidem*, nr 121, s. 244–247.

¹⁶³ BB, nr 120, s. 243–244; więcej na temat Baldwina z Tournai vide: C. Tischler, *op. cit.*, s. 144.

¹⁶⁴ BB, nr 120, s. 243–244.

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 243: „Notum sit omnibus quod A. prior ceterique canonici Sancti Sepulcri receperunt Balduinum de Tornaco in confraternitate sua”.

¹⁶⁶ *Ibidem*, nr 120, s. 243–244.

Sepulchri)¹⁶⁷. Wskazane donacje potwierdził w 1168 r. papież Aleksander III¹⁶⁸. Rajmund, syn Mainarda, nie pojawia się następnie w źródłach jako kanonik, a więc raczej mają zapewne wydawcy dokumentów bożogrobców, przypisując mu status współbrata¹⁶⁹. Zwłaszcza że, jak pokazano powyżej, praktyka nadań na rzecz kapituły Grobu Bożego przed wstąpieniem do jej konfraterni jest dobrze udokumentowana. Należy zauważyć, że trudno poczynić dalej idące ustalenia w przypadku Rajmunda ze względu na skąpą podstawę źródłową – nie znamy zatem jego motywacji ani nawet dokładnego czasu donacji. Natomiast jego ojciec, Mainard de Portu, pojawia się jako świadek na kilku dokumentach w okresie 1135–1138 r. Po raz pierwszy widnieje na dokumencie Jana, biskupa Akki, z 30 kwietnia 1135 r., zawierającym nadanie na rzecz Szpitala w Jerozolimie¹⁷⁰. Następnie na dwóch dokumentach króla Fulka, jednym z 1137/1138 r. wyliczającym domy w Jerozolimie znajdujące się w posiadaniu kanoników regularnych Grobu Bożego¹⁷¹, a także z 5 lutego 1138 r., gdzie Mainard de Portu jest wyraźnie wymieniony jako przedstawiciel *burgesses* Akki¹⁷². Być może ojciec Rajmunda posiadał także dom w obrębie murów Jerozolimy. Z dokumentu z 1137/1138 r. króla Fulka można wnosić, że posiadłość Mainarda – zapewne tożsamego z Mainardem de Portu z listy świadków – znajdowała się obok nieruchomości zajmowanych przez kanoników Bernarda i dwóch Ewwardów, gdyż został wymieniony zaraz po nich, a przed tymi należącymi m.in. do wspomnianego już wyżej Bernarda Bursariusza i Mabilii¹⁷³. Niemniej z treści dokumentu wynika, że w nadaniu Rajmunda jest najpewniej mowa o ogrodzie znajdującym się nie w Jerozolimie, ale w Akce, ponieważ pojawia się w kontekście innych donacji z tego obszaru. Najpierw są wymienione nadania Lamberta z Als i jego żony Agnieszki, wszystkie w Akce i okolicach, następnie Rajmunda, Wilhelma z Bures, a dopiero później następuje przejście do wymienienia posiadłości w samej Jerozolimie¹⁷⁴.

W dwóch potwierdzeniach papieskich dóbr znajdujących się w posiadaniu Bożego Grobu, jednym Aleksandra III z 1168 r., a drugim Honoriusza III z 1217 r., zachowała się informacja mówiąca o nadaniu „domu

¹⁶⁷ *Ibidem*, nr 135, s. 261–266; UKJ, nr 310, s. 536–541; PK, nr 95, s. 250–255.

¹⁶⁸ PK, nr 95, s. 250–255; RRH, nr 444, s. 115.

¹⁶⁹ Vide: BB, nr 135, s. 261–266; nr 145, s. 281–283; RRH, nr 400, s. 105; nr 444, s. 115; UKJ, nr 310, s. 536–541; PK, nr 95, s. 250–255.

¹⁷⁰ *Cartulaire général de l'Ordre*, nr 112, s. 94–95; RRH, nr 155, s. 38.

¹⁷¹ BB, nr 33, s. 97; UKJ, nr 139, s. 321.

¹⁷² UKJ, nr 138, s. 315–321; RRH, nr 174, s. 43–44.

¹⁷³ Vide: C. Tischler, *op. cit.*, s. 48–49; A. Gutgarts, *Frankish*, s. 190–191.

¹⁷⁴ BB, nr 135, s. 264.

i ziemi w *Calcalia* (Kalkilja w zach. Samarii), które dał wam Fryderyk, brat Grobu Świętego" („in Calcalia domum et terram, quas Fed.[ericus], frater Sancti Sepulcri, vobis dedit”)¹⁷⁵. Wskazana donacja miała miejsce po 16 lipca 1164 r., tj. już po wystawieniu dokumentu przez Amalryka I, potwierdzającego posiadłości bożogrobców, a przed dyplomem papieża Aleksandra III z 2 marca 1168 r., gdzie jest już wspominana. Informacje o donatorze przekazuje samo źródło, a więc, że nazywał się najprawdopodobniej Fryderyk, figurował na późniejszym zatwierdzeniu jako współbrat kanoników, dysponował majątkiem szacowanym na co najmniej dom i niesprecyzowaną ilość ziemi. Zatwierdzającym, a przy okazji wzbogacającym nadanie o jeden *carrucate* ziemi, był Bartłomiej, pan Kalkilji (*eiusdem ville dominus*)¹⁷⁶. Wzmianka jest zbyt ogólna, aby wnioskować, że Fryderyk należał do warstwy rycerskiej, a ze względu na stan posiadanego majątku raczej należy go uznać za przedstawiciela *burgesses*.

Jak wykazuje w swojej pracy A. Gutgarts, kanonicy Grobu Bożego byli jednymi z największych posiadaczy nieruchomości w Jerozolimie. Stąd też pojawiały się spory z innymi instytucjami dbającymi o rozwój swoich posiadłości w Świętym Mieście¹⁷⁷. Wynikiem konfliktu prowadzonego przez bożogrobców ze Szpitalem św. Jana było powstanie dokładnych spisów nieruchomości i czynszów należących do obu zgromadzeń. Joannici przygotowali swój około 1163 r.¹⁷⁸, natomiast ten kapituły Grobu Pańskiego jest datowany na około 1165 r., a w każdym razie nie mógł być sporządzony wcześniej niż w 1160 r.¹⁷⁹ W rejestrze kanoników pojawia się informacja o bezimiennej konfraterce kanoników, występującej jako „żona Piotra z Hiszpanii” („uxor Petri de Yspania fuit soror nostra”)¹⁸⁰. Zmarła w ogrodzie bożogrobców w Akce – najpewniej tożsamym z tym, który został wymieniony w nadaniu Rajmunda, syna Mainarda – i zostawiła Bożemu Grobowi swój dom w Jerozolimie, położony na ulicy św. Anastazji, zwanej także ulicą Marescalka (*ruga Marescalka*)¹⁸¹. Choć w literaturze pojawia się informacja, że jej mąż, Piotr z Hiszpanii,

¹⁷⁵ *Ibidem*, nr 146, s. 283–287; P.-V. Claverie, *Honorius III et l'Orient (1216–1227)*, Leiden–Boston 2013, nr 9, s. 300–304; RRH, nr 895, s. 240; też vide: PK, nr 95, s. 250–255; RRH, nr 444, s. 115.

¹⁷⁶ BB, nr 146, s. 285; RRH, nr 444, s. 115; PK, nr 95, s. 250–255.

¹⁷⁷ A. Gutgarts, *Frankish*, s. 36, 71, 80–88; eadem, *Between Violent Outbreaks and Legal Disputes: The Contested Cityscape of Frankish Jerusalem through the Prism of Institutional and Socioeconomic Conflicts*, „Journal of Medieval History” 2021, 47, 3, s. 332–349.

¹⁷⁸ RRH, nr 483, s. 127–128; też vide: RRH, nr 421, s. 109–110.

¹⁷⁹ BB, nr 168, s. 321–322; dyskusja vide: A. Gutgarts, *Frankish*, s. 200; C. Tischler, *op. cit.*, s. 128–131, 252.

¹⁸⁰ BB, nr 168, s. 322.

¹⁸¹ *Ibidem*.

był także konfratrem bożogrobców, to nie znajduje to bezpośredniego potwierdzenia w źródłach¹⁸². Można się tylko domyślać, że również i on, tak jak i żona, dołączył do grona współbraci kanoników. Niemniej warto zachować przy tym twierdzeniu rezerwę. Na analizowanym spisie wyraźnie odnotowano, że żona Piotra jest konfraterką, a inna postać, Bernard Bedewin – również zostawiający Grobowi Bożemu dom na ulicy św. Anastazji – wikarym i konfratrem (*vicarius noster et confrater*)¹⁸³. W stosunku do Piotra informacja o jego związku ze wspólnotą skupioną wokół kanoników się nie pojawia, co pozwala wysnuć wniosek, że raczej do niej nie dołączył.

Ostatnią parą konfratrów uchwytą w źródłach jest Baldwin Rudy (Rufus) i jego żona Artemilia. W dokumencie z około 25 grudnia 1177 r. – 31 sierpnia 1178 r. oddali oni połowę swojego domu w pobliżu kościoła św. Jana w Jerozolimie kanonikom Grobu Bożego, zachowując dożywotnie prawo zamieszkiwania w nim, by po ich śmierci całość przypadła zgromadzeniu¹⁸⁴. Zwrócili się do przeora Piotra, „aby uczynił nas współbraćmi i uczestnikami swoich modlitw i dobrodziejstw”¹⁸⁵. Nieco enigmatyczna jest dalsza treść dokumentu. Pojawia się bowiem stwierdzenie, że jeśli jeden z małżonków umrze, to drugi może wejść do wspólnoty kościoła Grobu Bożego „z całości” („ex toto”), tj. zapewne z całością majątku, a jeśli nie, to otrzyma od kanoników dom z sadem, dopóki będzie żył¹⁸⁶. Można stąd wnosić, że pierwsze nadanie wiązało się z czasową obecnością w konfraterni zgromadzenia, a dopiero po śmierci Baldwina Rudego lub Artemili status ten miał być ponownie potwierdzony pod określonymi warunkami przez pozostałego przy życiu małżonka. Prawdopodobnie analogii można by upatrywać w sprawie Piotra z Hiszpanii i jego żony, która po śmierci męża wybrała życie konfraterki, oddając dom w Jerozolimie bożogrobcom, a sama przeniosła się do posiadłości z ogrodem w Akce, gdzie następnie zmarła. Jest to także argument za tym, aby Piotra z Hiszpanii, na zasadzie paraleli z Baldwinem i Artemilią, uważać za współbrata Grobu Bożego, aczkolwiek, jak zaznaczono wyżej, to tylko sugestia, bez możliwości uzyskania pewnej odpowiedzi przy zachowanym stanie źródeł.

¹⁸² Vide: A. Gutgarts, *Frankish*, przyp. 33, s. 214.

¹⁸³ BB, nr 168, s. 322.

¹⁸⁴ *Ibidem*, nr 167, s. 318–319.

¹⁸⁵ *Ibidem*, s. 319: „ut nos confratres et orationum ac beneficiorum suorum participes faciat”.

¹⁸⁶ „Si vero unus ex nobis obierit, alius in fraternitatem supradicte ecclesie ex toto debet recipi, si voluerit, sin autem, cum fructu domum obtineat, quamdiu vixerit”, *ibidem*, nr 167, s. 319.

W świetle przytoczonych przykładów można więc stwierdzić, że braterska więź gwarantowała – przede wszystkim osobom z warstwy *burgesses* – nie tylko przywileje duchowe, czyli modlitwy w intencji współbraci i współsióstr za życia i po śmierci, ale i świadczenia materialne. Kapituła Bożego Grobu, na podstawie nawiązanej umowy, mogła zapewnić opiekę, wyżywienie – nawet symbolicznie podkreślające udział we wspólnocie osoby świeckiej poprzez specjalne posiłki na czas dni świątecznych – a także zakwaterowanie. Czyniła zatem z przedstawicieli stanu świeckiego uczestników życia konwentu na zasadach zbliżonych do pozostałych, regularnych kanoników.

KONKLUZJA

Podsumowując, należy stwierdzić, że ustalona tożsamość co najmniej 24 członków konfraterni bożogrobców daje szeroki przegląd społeczeństwa i kultury polityczno-religijnej Outremer w latach 1099–1187. Współbraćmi i współsióstrami kanoników Grobu Bożego byli bowiem w tym okresie zarówno członkowie dynastii panującej, najwięksi wasale Królestwa Jerozolimy, jak i rodzina władająca senioratem Gibeletu w Hrabstwie Trypolisu, a także przedstawiciele drobnego rycerstwa (*sergents*), *burgesses*, ale też pielgrzymi, o czym świadczy przykład Petronilli z Węgier. Niestety dalsza identyfikacja konfratrów, poza przyjętymi dość sztywnymi ramami, jest ograniczona ze względu na daleki od kompletności stan zachowania źródeł. Można się zatem tylko domyslać, że więzi z Grobem Bożym mieli Eustachy Grenier, Walter Grenier, Lambert z Als i jego żona, czy Bartłomiej z Kalkilji i Piotr z Hiszpanii, aczkolwiek brak widocznego, literalnego potwierdzenia ich statusu członków bractwa religijnego.

Zauważyć można, że konfratry bożogrobców zaczynają być uchwytni w źródłach, poczynając od lat dwudziestych XII w. Wpłynęły na to zapewne dwie ważne decyzje z początków funkcjonowania zgromadzenia, czyli utworzenie przez patriarchę Ewremara możliwości indywidualnego wejścia do wspólnoty modlitewnej kanoników Bożego Grobu w 1104 r. oraz ostateczne przyjęcie reguły św. Augustyna w 1114 r., ustalającej zasady wspólnotowego życia członków kapituły. Niemniej potrzeba było jeszcze co najmniej kilkunastu lat, aby pojawili się pierwsi udokumentowani konfratry. Najprawdopodobniej ma to związek z powstaniem bazy źródłowej, zaświadczałej o stanie posiadania kapituły. Dokumentacja zaczęła się wraz z poszerzaniem zaplecza terytorialnego kapituły w ramach skupu ziem i nieruchomości oraz intensyfikacji nadań na rzecz

kanoników Grobu Bożego. Procesy te przyspieszają bowiem wyraźnie w latach dwudziestych i trzydziestych XII w., doprowadzając do stworzenia silnego zaplecza gospodarczego zgromadzenia – jednego z najważniejszych posiadaczy ziemskich w Królestwie i samej Jerozolimie, jak ukazała A. Gutgarts¹⁸⁷. Nie dziwi więc, że już w połowie XII w. bożogrobcy mieli środki, aby finansować kampanie zbrojne, np. oblężenie Askalonu z 1153 r., czy skupować ziemię należącą wcześniej do rycerzy potrzebujących gotówki na zapłacenie okupu za wyjście z muzułmańskiej niewoli – jak w przypadku Hugona z Ibelinu i Jana Gotmanna. Jednocześnie wzmożone interakcje z miejscową ludnością, najczęściej przekazującą swój majątek na rzecz kanoników w zamian za zapewnienie wyżywienia i gwarancję opieki oraz dachu nad głową do końca życia, ukazują funkcjonowanie kapituły Grobu Bożego. Z jednej strony była to zatem instytucja służąca pomocą potrzebującym i zapewniająca opiekę duszpasterską oraz byt na ustalonym poziomie osobom przyjętym do grona konfratrów. Natomiast z drugiej strony nie można nie odnieść wrażenia, że nadanie statusu współbrata w zamian za przekazanie majątku stało się intratnym sposobem na rozwój posiadłości kontrolowanych przez kanoników – zwłaszcza nieruchomości w Jerozolimie. Czynione wzajemne zobowiązania pozwalały zacieśniać więzi pomiędzy stronami, a także dawały kapitule możliwość zaangażowania się w rozwój i utrzymanie majątków, jak świadczy przykład wskazówek udzielonych Marii i Rogorowi de Sancto Lazaro (z Betanii), jakie ci mają poczynić inwestycje. Jak zauważyli to już J. Prawer, K. Elm, C. Tischler, a ostatnio A. Gutgarts, ścieżka włączania osób świeckich do wspólnoty kanoników poprzez wymianę czy nabywanie własności w zamian za przywileje duchowe i gwarancje socjalne tworzyło trwałe wzajemne relacje, a powszechność tej praktyki w Outremer jest warta podkreślenia¹⁸⁸.

Warto jeszcze nadmienić, że przed 1149 r., w którym poświęcono nową bazylikę Grobu Bożego, kanonicy przyjęli do grona swoich współbraci co najmniej ośmiu mężczyzn i pięć kobiet, po tej dacie zaś dziewięciu mężczyzn i trzy kobiety. Widać zatem, że nie była to wyraźna cezura chronologiczna rozwoju konfraterni w ujęciu ilościowym, aczkolwiek należy podkreślić, że aż trzech członków dynastii panującej po 1149 r., czyli Baldwin III, Amalryk I i Melisanda, zaczęło pojawiać się na dokumentach jako współbracia kanoników. Przed wskazaną datą brak jest źródłowego potwierdzenia statusu konfratry w rodzinie królewskiej, co może wskazywać na wzrost politycznego znaczenia kapituły kanoników Grobu Bożego

¹⁸⁷ A. Gutgarts, *Frankish*, s. 160.

¹⁸⁸ K. Elm, *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge*, s. 314; J. Prawer, *Crusader*, s. 314; C. Tischler, *op. cit.*, s. 66–67; A. Gutgarts, *Frankish*, s. 189–191.

w połowie XII w. Stąd też zapewne kreacja wizerunku Baldwina III jako współbrata i dobroczyńcy bożogrobców w okresie zmagania o władzę ze swoją matką, a także istotna rola dokumentu z 1154 r., świadczącego o pogodzeniu się rodziny monarszej.

W strukturze społecznej współbraci bożogrobców, wyłączając rodzinę królewską, proporcje wyrażają się niemal równomiernie. Przedstawiciele szeroko definiowanej warstwy rycerskiej stanowią bowiem co najmniej 10 osób – uwzględniając Piotra oraz Rogera de Sancto Lazaro (z Betanii), jako dzierżących *feudum*, a także poprzestając na policzeniu co najmniej dwóch synów Adelajdy i Hugona Embriaco – podczas gdy osoby mogące przynależeć do *burgesses* to 11 zidentyfikowanych postaci. Można zatem stwierdzić, że społeczność łacińska żyjąca w Outremer, niezależnie od stanu, traktowała kapitułę kanoników Bożego Grobu jako stały element miejscowej kultury religijnej i politycznej oraz silny organizm gospodarczy. Ukazuje to kolejny aspekt duchowości krucjatowej, wiążącej potrzeby życia duchowego i społecznego z koniecznością życia w Ziemi Świętej – z wszelkimi konsekwencjami z tego wynikającymi. Dynamiczny rozwój bożogrobców w Ziemi Świętej przerwała klęska poniesiona przez Królestwo Jerozolimy w konflikcie z Saladynem i utrata Świętego Miasta w 1187 r. Wskazana data jest swoistym wyznacznikiem końca funkcjonowania konfratrów świeckich przy kapitule kanoników Grobu Bożego.

ANEKS

Poniższa tabela przedstawia zestawienie świeckich konfratrów kanoników kapituły kościoła Grobu Bożego w Jerozolimie (1099–1187) wraz z datacją, odniesieniem do wydań krytycznych oraz regestów, a także cyfrowej bazy danych Revised Regesta Regni Hierosolymitani Database (<http://crusades-regesta.com/>).

Lp.	Postać	Data	Edycje i rejestry	RRR
1.	Piotr z Betanii (<i>de Sancto Lazaro</i>)	1128/1129	BB, nr 65, s. 160–161 RRH, nr 128, s. 30–31	280
2.	Wilhelm z Bures	1131/1132	BB, nr 62, s. 155–156 RRH, nr 142, s. 36 UKJ, nr 128, s. 296–298	307
3.	Mabilia	1132; 1138	BB, nr 97, s. 214–215 RRH, nr 141, s. 35; BB, nr 33, s. 97 RRH, nr 180, s. 45	306 372
4.–5.	Bernard z Bourges i jego żona Ahoys	1130/1133; 1132/1133	BB, nr 98, s. 215–216 RRH, nr 183, s. 45; BB, nr 99, s. 217–218 RRH, nr 146, s. 36	313 314
6.	Petronilla	1135	BB, nr 101, s. 219–220 RRH, nr 160, s. 40	335
7.–10.	Adelajda, wdowa po Hugonie Embriaco oraz ich synowie: Wilhelm i jeszcze co najmniej jeden nieznanym z imienia Hugon z Embriaco (pośmiertnie)	1134/1135	BB, nr 84, s. 193–194 RRH, nr 161, s. 40	338
11.	Roger z Betanii (<i>de Sancto Lazaro</i>)	1135; 1138; 1155; 1160; 1164	BB, nr 100, s. 218–219 RRH, nr 156, s. 38–39; BB, nr 33, s. 96–98 RRH, nr 181, s. 45 UKJ, nr 139, s. 321–323; BB, nr 42, s. 115–119 RRH, nr 309, s. 79 UKJ, nr 238, s. 438–442; BB, nr 45, s. 123–127 RRH, nr 354, s. 92–93 UKJ, nr 258, s. 470–474; BB, nr 135, s. 261–266 RRH, nr 400, s. 105 UKJ, nr 310, s. 536–541	333 365 577 656 733
12.	Odierda	1144/1145	BB, nr 67, s. 163 RRH, nr 229, s. 58	452
13.	Baldwin III	1155; 1160	BB, nr 41, s. 113–115 RRH, nr 299, s. 76–77 UKJ, nr 233, s. 427–431 BB, nr 43, s. 119–121 RRH, nr 353, s. 92 UKJ, nr 256, s. 466–469 BB, nr 44, s. 121–122 RRH, nr 352, s. 91 UKJ, nr 255, s. 465–466	568 660 651

14.	Melisanda	1155	BB, nr 37, s. 105–106 RRH, nr 313, s. 80–81 UKJ, nr 188, s. 371–373	581
15.	Robert Porcher (<i>Porcarius</i>)	1154/1155; 1158/1159	BB, nr 115, s. 235–236 RRH, nr 315, s. 81 BB, nr 121, s. 244–247 RRH, nr 340, s. 88–89	580 637
16.	Hugon z Ibelinu	1158; 1159/1160	BB, nr 51, s. 136–137 RRH, nr 333, s. 87 UKJ, nr 297, s. 524–525 BB, nr 53, s. 140–142 RRH, nr 360, s. 94–95	619 654
17.	Baldwin z Tournai	1159	BB, nr 120, s. 243–244 RRH, nr 271, s. 68–69	636
18.	Amalryk I	1158, 1160	BB, nr 47, s. 129–130 RRH, nr 332, s. 87 UKJ, nr 298, s. 525–528 BB, nr 48, s. 131–132 RRH, nr 334, s. 87 UKJ, nr 296, s. 523–524 BB, nr 49, s. 132–134 RRH, nr 356, s. 93 UKJ, nr 305, s. 530–532	620 617 660
19.	Jan Gotmann	1161	BB, nr 88, s. 201–203 RRH, nr 369, s. 97	675
20.	Rajmund, syn Mainarda de Portu	1164, 1168	BB, nr 135, s. 261–266 RRH, nr 400, s. 105 UKJ, nr 310, s. 536–541 BB, nr 145, s. 281–283 RRH, nr 444, s. 115 PK, nr 95, s. 250–255	733 791
21.	Anonimowa żona Piotra z Hiszpanii (<i>de Yspania</i>)	1165	BB, nr 168, s. 321–322 RRH, nr 421, s. 109–110	755
22.	Fryderyk	1168, 1217	BB, nr 146, s. 283–287; RRH, nr 444, s. 115 PK, nr 95, s. 250–255 RRH, nr 895, s. 240 CH, nr 9, s. 300–304	791 1744
23.–24.	Baldwin Rudy (<i>Rufus</i>) i jego żona Artemilia	1177/1178	BB, nr 166, s. 318–319 RRH, nr 569, s. 151–152	1001

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, wyd. S.B. Edgington, Oxford 2007.
- Cartulaire de l'église du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, publié d'après les manuscrits du Vatican, wyd. E. de Rozière, Paris 1849.
- Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de St-Jean de Jérusalem*, wyd. J. Delaville Le Roulx, t. 1, Paris 1894.
- Cartulaire général de Paris, ou Recueil de documents relatifs à l'histoire et à la topographie de Paris, 528–1180*, t. 1, wyd. R. de Lasteyrie, Paris 1887.
- Chartes de l'Abbaye du Mont-Sion*, wyd. Rey E.-G., Paris 1887.
- Chartes de Terre sainte provenant de l'abbaye Notre-Dame de Josaphat*, wyd. H.-F. Delaborde, Paris 1880.
- Die Urkunden der lateinischen Könige von Jerusalem*, t. 1–4, wyd. H.E. Mayer, Hannover 2010.
- Die Urkunden und die ältesten Urbare des Klosters Scheyern*, wyd. M. Stephan, München 1988.
- Epistola LXXVII. Epistola Eudemari Patriarchae Hierosolymitani ad Lambertum*, w: *Patrologia Latina*, t. 162, red. J.P. Migne, Paris 1854.
- Epistola CC. P. Prioris S. Sepulcri Jerosol. ad Henricum*, w: *Recueil des Historiens des Gaules et de la France*, t. 16, wyd. M.-J.-J. Brial, Paris 1878.
- Fragment d'un cartulaire de l'ordre de Saint-Lazare, en Terre Sainte*, wyd. A. de Marsy, „Archives de l'Orient Latin” 1884, 2.
- Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095–1127)*, wyd. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1913.
- Guichenon S., *Bibliotheca Sebusiana, sive variarum chartarum, diplomatum, fundationum, privilegiorum, donationum, & immunitatum... miscellae centuriae II*, Lyon 1660.
- John of Ibelin, *Le Livre de Assises*, wyd. P.W. Edbury, Leiden–Boston 2003.
- Le Cartulaire du Chapitre du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, wyd. G. Bresc-Bautier, Paris 1984.
- Papsturkunden für Kirchen im Heiligen Lande*, wyd. R. Hiestand, Göttingen 1985.
- Regesta Regni Hierosolymitani*, t. 1–2, wyd. R. Röhrich, Innsbruck 1893–1904.
- Willelmi Tyrensis archiepiscopi Chronicon*, wyd. R.B.C. Huygens, Turnhout 1986.

Studies (Opracowania)

- Bautier G., *L'envoi de la relique de la Vraie Croix à Notre-Dame de Paris en 1120*, *Bibliothèque de l'École des chartes*, 1971, 129, 2.
- Borgolte M., *Über Typologie und Chronologie des Königskanonikats im europäischer Mittelalter*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 1991, 47.
- Carraz D., *Le monachisme militaire, laboratoire de la sociogenèse des élites laïques dans l'Occident médiéval?*, w: *Élites et ordres militaires au moyen âge. Rencontre autour d'Alain Demurger*, red. P. Josserand et al., Madrid 2015.
- Claverie P.-V., *Honorius III et l'Orient (1216–1227)*, Leiden–Boston 2013.
- de Gennes J.-P., *Les Chevaliers du Saint-Sépulcre de Jérusalem: Origines et histoire générale de l'Ordre*, t. 1, Versailles 2004.
- de Pierredon M., *L'ordre équestre du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, Paris 1928.
- Dereine C., *Vie commune, règle de saint Augustin et chanoines réguliers au XIe siècle*, „Revue d'histoire ecclésiastique” 1946, 41.
- Derwich M., *Kanonicy świeccy, Bolesław Chrobry i Magdeburg. Ze studiów nad „zapomniana” instytucją kościelną*, w: *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi*

- Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2001.
- Dondi C.F., *The liturgy of the Holy Sepulchre of Jerusalem (XII–XVI century): with special reference to the practice of the orders of the Temple and St John of Jerusalem* (praca doktorska), King's College London 2000; Dondi C.F., *The Liturgy of the Canons Regular of the Holy Sepulchre of Jerusalem: A Study and Catalogue of the Manuscript Sources*, Turnhout 2004.
- Dujarier M., *L'Église-Fraternité. I. Les origines de l'expression „adelphotès-fraternitas” aux trois premiers siècles du Christianisme*, Paris 1991.
- Edbury P.W., Rowe J.G., *William of Tyre. Historian of the Latin East*, Cambridge 1988.
- Ehrlich M., *The Battle of Ain al-Mallaha, 19 June 1157*, „Journal of Military History” 2019, 83, 1.
- Ellenblum R., *Frankish Rural Settlement in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1998.
- Elm K., *Das Kapitel der regulierten chorherren vom Heiligen Grab in Jerusalem*, w: *Militia Sancti Sepulcri: Idea e istituzioni. Atti del colloquio internazionale tenuto presso la Pontificia università del Laterano, 10–12 aprile 1996*, red. K. Elm, C.D. Fonseca, Vaticano, 1998.
- Elm K., *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri. Beiträge zu fraternitas, familia und weiblichem Religiosentum im Umkreis des Kapitels vom Hlg. Grab*, „Frühmittelalterliche Studien” 1975, 9.
- Elm K., *Fratres et Sorores Sanctissimi Sepulcri: Reflections on Fraternitas, Familia and Women's Religious Life in the Circle of the Chapter of the Holy Sepulcher*, w: K. Elm, *Religious Life between Jerusalem, the Desert, and the World. Selected Essays by Kaspar Elm*, wyd. i tłum. J.D. Mixson, Leiden–Boston 2016.
- Elm K., *La liturgie de l'Église latine de Jérusalem au temps des croisades*, w: *Les croisades: l'orient et l'occident d'Urbain II à Saint Louis, 1096–1270*, red. M. Rey-Delqué, Milan 1997.
- Foreville R., *Un chef de la première croisade: Arnoul Malecouronne*, „Bulletin Philologique et Historique” 1953–1954.
- France J., *The Election and Title of Godfrey de Bouillon*, „Canadian Journal of History” 1983, 18.
- Gaposchkin M.C., *The Feast of the Liberation of Jerusalem in London, British Library Additional ms. 8927 Reconsidered*, „Mediaeval Studies” 2015, 77.
- Geary P.J., *Phantoms of Remembrance. Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*, New Jersey 1994.
- Glaesener H., *Autour de la bataille d'Ascalon*, „Revue belge de philologie et d'histoire” 1949, 27.
- Grech P., *Les chanoines du Saint-Sépulcre (1099–1299)*, Toulouse 1958.
- Gutgarts A., *Between Violent Outbreaks and Legal Disputes: The Contested Cityscape of Frankish Jerusalem through the Prism of Institutional and Socioeconomic Conflicts*, „Journal of Medieval History” 2021, 47, 3.
- Gutgarts A., *Frankish Jerusalem. The Transformation of a Medieval City in the Latin East*, Cambridge–New York 2024.
- Hamilton B., *The Latin Church in the Crusader States. The Secular Church*, London 1980.
- Hamilton B., Jotischky A., *Latin and Greek Monasticism in the Crusader States*, Cambridge 2020.
- Hotzelt W., *Der Ritterschlag am Heiligen Grabe. Zur Entstehung und Frühgeschichte des Ritterordens vom Heiligen Grabe*, w: *Das Heilige Land in Vergangenheit und Gegenwart. Gesammelte Beiträge und Berichte zur Palästinaforschung*, t. 2, red. V. Cramer, G. Meinertz, Köln 1940.
- Hotzelt W., *Die Chorherren vom Heiligen Grabe in Jerusalem*, w: *Das Heilige Land in Vergangenheit und Gegenwart. Gesammelte Beiträge und Berichte zur Palästinaforschung*, t. 2, red. V. Cramer, G. Meinertz, Köln 1940.

- Jaspert N., *Zwei unbekannte Hilfsersuchen des Patriarchen Eraclius vor dem Fall Jerusalems (1187)*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 2004, 60.
- John S., *Gotfryd z Bouillon, książę Dolnej Lotaryngii, władca tacińskiej Jerozolimy ok. 1060–1100*, tłum. G. Smółka, Oświęcim 2018.
- John S., *The ‘Feast of the Liberation of Jerusalem’: remembering and reconstructing the First Crusade in the Holy City, 1099–1187*, „Journal of Medieval History” 2015, 41, 4.
- Kerý L., *Die Errichtung des Bistums Arras 1093/94*, Sigmaringen 1994.
- Kostick C., *William of Tyre, Livy, and the Vocabulary of Class*, „Journal of the History of Ideas” 2004, 65.
- Kurth M.G., *Documents historiques sur l’abbaye de Neufmoustier près de Huy*, „Bulletin de la Commission royale d’histoire. Compte-rendu des séances de la commission royale d’histoire” 1892, 2.
- La Monte J.L., *The Lords of Caesarea in the Period of the Crusades*, „Speculum” 1947, 22, 2.
- Lewis K.J., *The Counts of Tripoli and Lebanon in the Twelfth Century. Sons of Saint-Gilles*, London–New York 2017.
- Linder A., *“Like Purest Gold Resplendent”: the Fiftieth Anniversary of the Liberation of Jerusalem*, „Crusades” 2009, 8.
- Linder A., *A New Day, New Joy: the Liberation of Jerusalem on 15 July 1099*, w: *L’idea di Gerusalemme nella spiritualità cristiana del medioevo*, red. W. Brandmüller, Vatican 2003.
- Matzke M., *Daibert von Pisa: Zwischen Pisa, Papst und erstem Kreuzzug*, Sigmaringen 1998.
- Mayer H.E., *Bistümer, Klöster und Stifte im Königreich Jerusalem*, Stuttgart 1977.
- Mayer H.E., *Carving Up Crusaders: the Early Ibelins and Ramlas*, w: *Outremer. Studies in the history of the Crusading Kingdom of Jerusalem presented to Joshua Prawer*, red. B.Z. Kedar, H.E. Mayer, R.C. Smail, Jerusalem 1982.
- Mayer H.E., *Ehe und Besitz im Jerusalem der Kreuzfahrer*, w: *The Crusades and Their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton*, red. J. France, W.G. Zajac, Aldershot 1998.
- Mayer H.E., *Guillaume de Tyr à l’école*, „Mémoires de l’Académie des sciences, arts et belles-lettres de Dijon” 1985–1986, 117.
- Mayer H.E., *King Fulk of Jerusalem as City Lord*, w: *The Experience of Crusading*, t. 2, *Defining the Crusader Kingdom*, red. J. Philips, P.W. Edbury, Cambridge 2003.
- Mayer H.E., *On the Beginnings of the Communal Movement in the Holy Land: The Commune of Tyre*, „Traditio” 1968, 24.
- Mayer H.E., *The Double County of Jaffa and Ascalon: One Fief or Two?*, w: *Crusade and Settlement. Papers reads at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and presented to R.C. Smail*, red. P.W. Edbury, Cardiff 1985.
- Mayer H.E., *The Origins of the Lordships of Ramla and Lydda in the Latin Kingdom of Jerusalem*, „Speculum” 1985, 60, 3.
- Mayer H.E., *Von der Cour des Bourgeois zum öffentlichen Notariat: Die freiwillige Gerichtsbarkeit in den Kreuzfahrerstaaten*, Wiesbaden 2016.
- Mettler A., *Laienmönche, Laienbrüder, Conversen, besonders bei den Hirsauern*, „Württembergische Vierteljahrshefte für Landesgeschichte” 1935, 41.
- Michałowski R., *Bolesław Chrobry bratem kanoników magdeburskich. Próba nowego spojrzenia*, „Kwartalnik Historyczny” 2005, 112, 3.
- Morris C., *The Sepulchre of Christ and the Medieval West*, Oxford 2005.
- Morton N., *The Crusader States and their Neighbours A Military History, 1099–1187*, Oxford 2020.
- Murray A.V., *‘Mighty against the enemies of Christ’: the relic of the True Cross in the armies of the kingdom of Jerusalem*, w: *The Crusades and Their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton*, red. J. France, W.G. Zajac, Aldershot 1998.

- Murray A.V., *Daimbert of Pisa, the Domus Godefridi and the Accession of Baldwin I of Jerusalem*, w: *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies, 1095–1500*, red. A.V. Murray, Turnhout 1998.
- Murray A.V., *The Crusader Kingdom of Jerusalem. A Dynastic History 1099–1125*, Oxford 2000.
- Murray A.V., *The Title of Godfrey of Bouillon as Ruler of Jerusalem*, „*Collegium Medievale*” 1990, 3.
- Nader M., *Burgesses and Burgess Law in the Latin Kingdoms of Jerusalem and Cyprus (1099–1325)*, Aldershot–Burlington 2006.
- Oexle O.G., *Obcowanie żywych i umarłych. Rozważania o pojęciu „memoria”*, w: *Spółczesność średniowiecza. Mentalność – grupy społeczne – formy życia*, Toruń 2000.
- Pac G., *Kobiety w dynastii Piastów. Rola społeczna piastowskich żon i córek do połowy XII wieku – studium porównawcze*, Toruń 2013.
- Pełech T., *Studia nad tytulaturą Baldwina I, króla Jerozolimy (1100–1118)*, „*Studia Źródłoznawcze*” 2023, 61.
- Pietrusiak P., *Kościół jako fraternitas według Cypriana z Kartaginy*, „*Rocznik Teologii Katolickiej*” 2011, 10.
- Prawer J., *Crusader Institutions*, Oxford 1980.
- Prawer J., *Estates, Communities and the Constitution of the Latin Kingdom*, „*Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*” 1969, 2.
- Prawer J., *Social Classes in the Crusader States: The Burgesses*, w: *A History of the Crusades: The Impact of the Crusades on the Near East*, t. 5, red. N.P. Zacour, H.W. Hazard, Wisconsin 1985.
- Pringle D., *Magna Mahumeria (al-Bira): the Archaeology of a Frankish New Town in Palestine, w: Crusade and Settlement. Papers reads at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and presented to R.C. Smail*, red. P.W. Edbury, Cardiff 1985.
- Purkis W., *Crusading Spirituality in the Holy Land and Iberia, c.1095–c.1187*, Woodbridge 2008.
- Richard J., *Quelques textes sur les premiers temps de l’église latine de Jérusalem*, w: *Recueil de travaux offerts à M. Clovis Brunel*, t. 2, Paris 1955.
- Riley-Smith J., *A Note on Confraternities in the Latin Kingdom of Jerusalem*, „*Historical Research*” 1971, 44.
- Riley-Smith J., *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174–1277*, London 1973.
- Riley-Smith J., *The Title of Godfrey of Bouillon*, „*Bulletin of the Institute for Historical Research*” 1979, 52.
- Rowe J.G., *Paschal II and the Relation Between the spiritual and Temporal Powers in the Kingdom of Jerusalem*, „*Speculum*” 1957, 32.
- Rüdt De Collenberg W., *Les Premiers Ibelins*, „*Le Moyen Âge*” 1965, 71, 3.
- Salvadó S., *Rewriting the Latin liturgy of the Holy Sepulchre: text, ritual and devotion for 1149*, „*Journal of Medieval History*” 2017, 43, 4.
- Schmid K., Wollasch J., *Societas et Fraternitas. Begründung eines kommentierten Quellenwerkes zur Erforschung der Personen und Personengruppen des Mittelalters*, „*Frühmittelalterliche Studien*” 1975, 9, 1.
- Spear D.S., *The School of Caen Revisited*, „*The Haskins Society Journal*” 1992, 4.
- Teske W., *Laien, Laienmönche und Laienbrüder in der Abtei Cluny – Ein Beitrag zum „Konversenproblem”*, „*Frühmittelalterliche Studien*” 1976, 10; 1977, 11.
- Tessera M.R., *Dalla liturgia del Santo Sepolcro alla biblioteca di Sidone: Note sulla produzione libraria latina di Oltremare nel XII–XIII secolo*, „*Aevum*” 2005, 79.
- Tischler C., *Die Burgenses von Jerusalem Im 12. Jahrhundert: Eine Prosopographie Über Die Nichtadligen Einwohner Jerusalems von 1120 Bis 1187*, Frankfurt am Main 2000.

- Vauchez A., *Les confréries au Moyen Age: esquisse d'un bilan historiographique*, „Revue Historique” 1986, 275.
- Vessey D.W.T.C., *William of Tyre and the art of historiography*, „Mediaeval Studies” 1973, 35.
- Vincent C., *La confrérie comme structure d'intégration: l'exemple de la Normandie*, w: *Le mouvement confraternel au Moyen Âge: France, Italie, Suisse*, red. A. Paravicini Bagliani, Rome 1987.
- West C., *The Significance of the Carolingian Advocate*, „Early Medieval Europe” 2009, 17.
- Wollasch J., *Kaiser und Könige als Brüder der Mönche. Zum Herrscherbild in liturgischen Handschriften des 9. bis 11. Jahrhunderts*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 1984, 40.
- Zöllner W., *The regular canons and the liturgy of the Latin East*, „Journal of Medieval History” 2017, 43, 4.

NOTA O AUTORZE

Tomasz Pełech – dr nauk humanistycznych, absolwent Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Université Clermont-Auvergne, obecnie pracownik Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum. Naukowo interesuje się szeroko rozumianymi dziejami wypraw krzyżowych oraz państw krzyżowców w Outremer, a także Bizancjum, szczególnie w okresie panowania dynastii Komnenów (1081–1185).

ABOUT THE AUTHOR

Tomasz Pełech – PhD in the Humanities, is a graduate of the University of Wrocław and the Université Clermont-Auvergne. He is currently employed at the Royal Castle in Warsaw – Museum. His research interests focus on the broadly understood history of the Crusades and the Crusader states in Outremer, as well as Byzantium, with particular emphasis on the period of the Komnenian dynasty (1081–1185).